

परब

ओनवाँन

वर्ष : ६

स्थापना वर्ष : १९६०

मे : २०१२

अंक : ११

परमर्शनसमिति

बोणाबाई पटेल
प्रमुख

रतिवाल बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना वरिष्ठ सभ्य

प्रहुल्ल रावल
प्रकाशनमंत्री

तंत्री

योगेश जोषी

सखतंत्री

मोहन परमार

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाशी ज्ञानपीठ ०० क. वा. स्वाध्यायमंदिर

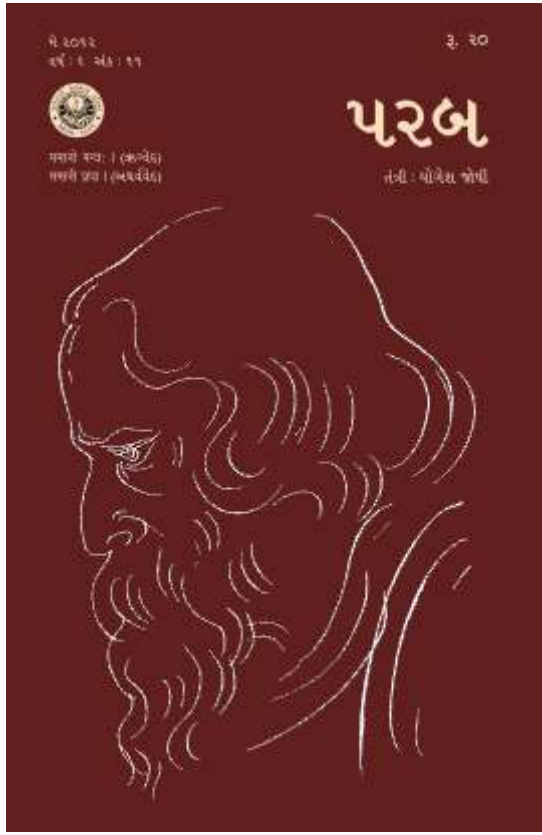
गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन अने ईकस : २६ ५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

અ નુ ક મ

(પરબ ઓનલાઇન)

- રવીન્દ્રનાથ સાર્ધજન્મશતાબ્દી સમારોપ **શબ્દ ભોળાભાઈ પટેલ**
- કવિતા** ત્રણ કાવ્યો **શબ્દ** નિરંજન ભગત, પાંચ ગીતો **શબ્દ** ચંદ્રકાન્ત શેઠ
- અભ્યાસ** છેલ્લા બે દાયકાનાં ગુજરાતી નાટકો **શબ્દ** પારમિતા રાવલ, અનુવાદક ઉમાશંકર **શબ્દ** ભાવેશ જેઠવા
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન** શિક્ષણનો એક ઉપયોગી દસ્તાવેજ **શબ્દ** હરેશ ધોળકિયા, 'રોઢાવેળા' અદના આદમીની આપવીતી કથા **શબ્દ** ડંકેશ ઓઝા, એક ઉમદા કાર્ય - ગઝલસર્જક 'બેફામ' **શબ્દ** ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'
- અહેવાલ** અસ્મિતાપર્વ : **શબ્દ** અજય પાઠક
- પરિષદ-પાથેય** સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ
- સાહિત્યવૃત્ત** સંકલન : ઈતુભાઈ કુરકુટિયા
- પત્રસેતુ** ઈશ્વરભાઈ પટેલ, રમણીક સોમેશ્વર, ઉર્વીશ વસાવડા
- આવરણ** સત્યજીત રે ('કુમાર'ના સૌજન્યથી)

અ નુ ક મ

	રવીન્દ્રનાથ સાર્ધજન્મશતાબ્દી સમારોપ યજ્ઞ ભોળાભાઈ પટેલ 4
કવિતા	ત્રણ કાવ્યો યજ્ઞ નિરંજન ભગત 6, પાંચ ગીતો યજ્ઞ ચંદ્રકાન્ત શેઠ 7, ...અંધ કરવાની ક્ષણે યજ્ઞ કિસન સોસા 9, પળ-પળની તાળી લે ! યજ્ઞ ડૉ. સતીન દેસાઈ 'પરવેઝ' 10, બે ગઝલ યજ્ઞ હર્ષદ ચંદ્રારાણા 11, દરિયો યજ્ઞ સમીર ભટ્ટ 12, તડકો યજ્ઞ શંભુપ્રસાદ જોશી 14
વાર્તા	અવિભાજ્ય જોડી યજ્ઞ પ્રવીણસિંહ ચાવડા 15
લઘુકથા	બાયું યજ્ઞ રમેશ ત્રિવેદી 22
આસ્વાદ	'સળગતો અંધકાર' : એક આસ્વાદ યજ્ઞ દક્ષા વ્યાસ 23
ભારતીય સાહિત્ય	અંતિમ ગાન યજ્ઞ લેખિકા : તેન્સૂલા આઓ; અનુ. : અનિલા દલાલ 26
વિદેશી સાહિત્ય	બીજું અવતરણ યજ્ઞ વિલિયમ બટલર યેટ્સ, અનુ. : પ્રદીપ ખાંડવાળા 36
શતાબ્દીવંદના	પન્નાલાલ : શુદ્ધ પ્રણયભાવની અપૂર્વ અભિવ્યક્તિ યજ્ઞ ધીરેન્દ્ર મહેતા 40
અભ્યાસ	છેલ્લા બે દાયકાનાં ગુજરાતી નાટકો યજ્ઞ પારમિતા રાવલ 43, અનુવાદક ઉમાશંકર યજ્ઞ ભાવેશ જેઠવા 51
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	શિક્ષણનો એક ઉપયોગી દસ્તાવેજ યજ્ઞ હરેશ ધોળકિયા 59, 'રોઢાવેળા' અદના આદમીની આપવીતી કથા યજ્ઞ ઉંકેશ ઓઝા 63, એક ઉમદા કાર્ય-ગઝલસર્જક 'બેફામ' યજ્ઞ ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ' 68
અહેવાલ	અસ્મિતાપર્વ : 15 યજ્ઞ અજય પાઠક 72
પરિષદ-પાથેય	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 75
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : ઈતુભાઈ કુરકુટિયા 80
પત્રસેતુ	ઈશ્વરભાઈ પટેલ, રમણીક સોમેશ્વર, ઉર્વીશ વસાવડા 82
આ અંકના લેખકો	83
આવરણ	સત્યજીત રે ('કુમાર'ના સૌજન્યથી)

રવીન્દ્રનાથ સાર્ધજન્મશતાબ્દી સમારોપ

૭મી મે ૨૦૧૨ના રોજ રવીન્દ્રનાથની સાર્ધજન્મશતી નિમિત્તે દેશભર અને દુનિયાભરમાં આયોજિત વિવિધ કાર્યક્રમોની પૂર્ણાહુતિ થશે, જે બધા ૭મી મે ૨૦૧૦થી શરૂ થયા હતા. આપણા રાષ્ટ્રકવિને માટે ગૌરવાસ્પદ બની રહે એ રીતે વડાપ્રધાનની અધ્યક્ષતામાં રચાયેલી ટાગોર સાર્ધજન્મશતી ઉત્સવ સમિતિના નિર્દેશનમાં સમગ્ર દેશમાં આ બે વર્ષોમાં અનેક આયોજનો થયાં છે, જેમાં રવીન્દ્રનાથના સાહિત્યસર્જનના મૂલ્યાંકન, પુનઃમૂલ્યાંકન સાથે રવીન્દ્રનાથનાં નાટકો, નૃત્યનાટ્યો, રવીન્દ્રસંગીતની પ્રસ્તુતિઓ બંગાળી ઉપરાંત ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રચુર પ્રમાણમાં થઈ. યુનેસ્કોએ પણ વિશ્વભરના દેશોને કવિવરની સાર્ધજન્મશતી ઊજવવાનો નિર્દેશ કરેલો, અને એ રીતે અનેક દેશોમાં પ્રસંગોચિત ઉજવણીઓના અહેવાલ મળ્યા છે. બાંગ્લાદેશ પણ તેમાં આગળ હોય જ.

૭ મે ૧૯૬૧ના રોજ રવીન્દ્રનાથની જન્મશતાબ્દી નવી સ્થપાયેલી સાહિત્ય અકાદેમીના નેજા નીચે ઊજવાઈ હતી. રવીન્દ્રનાથના ૧૯૪૧માં અવસાન અને તે પછીનાં કેટલાંક વર્ષોમાં રવીન્દ્રનાથ બહુ ઓછા વંચાતા લાગતા હતા, (અલબત્ત રવીન્દ્રસંગીતની ધારા અક્ષુણ્ણ વહેતી રહેલી અને વહેતી રહી છે.) પરંતુ એ જન્મશતાબ્દીનું આયોજન એવું હતું કે જાણે દેશભરમાં રવીન્દ્રનાથની પુનઃપ્રતિષ્ઠા થઈ. તેમાં સાહિત્ય અકાદેમીએ રવીન્દ્રનાથની મહત્ત્વની રચનાઓ – કવિતા, ગીત, નાટક, નવલકથા, વાર્તા, નિબંધ, બાલસાહિત્ય આદિ – મૂળ બંગાળીમાં દેવનાગરી લિપિમાં ઉપલબ્ધ કરાવ્યાં, કાવ્યગીતના સંચયો તો તેમાં અર્થ સાથે. કાવ્યોનો સંચય ‘એકોત્તરશતી’ ૧૯૫૯-૬૦ના અરસામાં અને પછી તરત ગીતોનો સંચય ‘ગીત પંચશતી’.

મને યાદ છે, અમારી એમ.એ.ની પરીક્ષાઓ નજીક હતી, પણ ‘એકોત્તરશતી’ હાથમાં આવી કે એના વાચનમાં મન પરોવાઈ ગયું. બંગાળી ત્યારે નહોતી આવડતી, પણ અર્થની મદદથી જાણે આવડતી હોય એવું લાગ્યું, એવું નહોતું કે રવીન્દ્રનાથને વાંચ્યા ન હતા, અનુવાદોમાં અનેક વાર વાંચ્યા હતા, પણ મૂળ બંગાળીમાં કવિની વાણીનો સંસ્પર્શ રોમાંચકર હતો. અમે યુનિવર્સિટી હોસ્ટેલમાં કેટલાક મિત્રોએ એના વાચનનો આનંદ લીધો હતો, અને ‘આમિ યદિ જનમ નિતેમ કાલિદાસેર કાલે’ કે ‘દૂરે બહુ દૂરે ઉજ્જવિની પુરે’થી શરૂ થતી ‘સ્વપ્ન’ કવિતાનો પાઠ તો એટલી વખત મેં કર્યો કે લગભગ મોઢે થઈ ગઈ હતી. મારા જેવા અનેક ભાવકો દેશમાં હશે. ‘ગીતપંચશતી’ તો એમ.એ.ની પરીક્ષા પછીના વેકેશનની સહવાસિની હતી ! પછી તો આ બધી રચનાઓ દેશની બધી ભાષાઓમાં અનૂદિત થઈ અને રવીન્દ્રનાથનો જાણે પુનઃ આલિષ્કાર થયો. એ પછી રવીન્દ્રનાથ વંચાતા રહ્યા છે. એટલું જ નહિ, જે અંગ્રેજી અનુવાદોને લીધે તેમની કવિપ્રતિભાને વિદેશોમાં નુકસાન પહોંચ્યું હતું, અને છતાં એ મેક્સિલનની વ્યાપારી વૃત્તિને

કારણે પ્રગટ થતા રહેતા હતા, તેને સ્થાને હવે રવીન્દ્રનાથના નવા અંગ્રેજી અનુવાદો બહાર પડતા જાય છે અને એ સાથે નવી નવી રીતે એમની વિવેચના થતી જાય છે. વળી કોંપીરાઈટના અવધિ પૂરી થવાને લીધે બંગાળીમાં તો અનેક પ્રકાશકો એમનાં પુસ્તકો નવે નવે રૂપે બહાર પાડે છે.

ગુજરાતીમાં મૂળ બંગાળીમાંથી શરૂના અનુવાદકોમાં એક મહાદેવભાઈ દેસાઈ અને નરહરિ પરીખ હતા. એ પછી જ્યારે ગુજરાતથી છાત્રો વિશ્વભારતી, શાંતિનિકેતન ભણવા જવા લાગ્યા ત્યારે બંગાળીમાંથી રવીન્દ્રનાથના અનુવાદો વધારે થવા લાગ્યા. ૧૯૨૧માં ઝવેરચંદ મેઘાણી ‘કુરબાનીની કથાઓ’ રવીન્દ્રનાથની ‘કથા ઓ કાહિની’નો ગદ્યાનુવાદ લઈ કોલકાતા છોડી ગુજરાત આવેલા. ૧૯૪૪માં તેમનાં રવીન્દ્રવીણાનાં રૂપાંતરોએ કવિને ગુજરાતમાં લોકપ્રિય બનાવ્યા હતા. આપણે ત્યાં બંગાળીનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં શરૂ થયો જ્યાં બંગાળી એક મુખ્ય વિષય હતો. નગીનદાસ પારેખ જેવા વિદ્યાપીઠમાં બંગાળી મુખ્ય વિષયથી સ્નાતક થઈ છેક ૧૯૨૫માં શાંતિનિકેતન વિદ્યાપીઠના ફેલો તરીકે ભણવા ગયેલા. બચુભાઈ શુક્લ એ પહેલાં ગયેલા. શ્રીધરાણી ૧૯૩૨-૩૪માં ગયેલા અને પ્રહ્લાદ પારેખ પણ. પરંતુ સીધા અનુવાદો બચુભાઈ શુક્લે અને નગીનદાસ પારેખે એટલા અને એવા નમૂનારૂપ આપ્યા કે ગુજરાત ન્યાલ થયું છે. નગીનદાસે પછી તો ગુજરાતને બંગાળી શીખવ્યું છે, એમ કહેવાય. રમણલાલ સોની, ભોગીલાલ ગાંધીએ પણ રવીન્દ્રનાથને અને અન્ય બંગાળી લેખકોને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે. કિશનસિંહ ચાવડાએ પણ રવીન્દ્રનાથની અનુવાદની પ્રવૃત્તિમાં રસ લીધો હતો. હજી પણ રવીન્દ્રનાથના ગુજરાતીમાં અનુવાદો થાય છે.

રવીન્દ્રનાથ ગુજરાતીમાં કેવા વંચાય છે ? લોકમિલાપે નગીનદાસ પાસે છ પુસ્તકોનો એક સંપુટ – વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપો પ્રમાણે – તૈયાર કરાવ્યો હતો. તે સેટની પાંચ હજાર નકલો થોડા સમયમાં વેચાઈ ગઈ હતી. રવીન્દ્રનાથ સામાન્ય વાચકોમાં વંચાય છે, પણ જોયું છે કે ભાષાસાહિત્યના આજના ઘણા અધ્યાપકોને અને ઘણા નવલેખકોને રવીન્દ્રસાહિત્યનો જરાય પરિચય નથી ! એમને કદાચ રવીન્દ્રનાથમાં ‘રસ’ પણ નથી. પરિષદમાં નિરંજન ભગત, શૈલેષ પારેખ આદિ રવીન્દ્રપ્રેમીઓ રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે દરેક મહિનાના પ્રથમ બુધવારે સાંજે છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી રવીન્દ્રસાહિત્યની ચર્ચા કરે છે, તેમાં મેં બેત્રણ અપવાદ સિવાય ગુજરાતીના અધ્યાપક કે નવોદિત સર્જકને જોયા નથી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે મે ૨૦૧૨ના પ્રથમ સપ્તાહમાં રવીન્દ્ર સાર્ધ જન્મશતાબ્દીના સમારોપના ઉપલક્ષ્યમાં રવીન્દ્રસમારોહનું આયોજન કરેલું છે. સાહિત્યજગત અને વિદ્યાજગતનો કેવો પ્રતિભાવ મળે છે, તે જોવાનું રહે છે.

૨૪-૪-૧૨

ભોળાભાઈ પટેલ

૧. બ્રષ્ટ નહિ કરું

હું તમને કદી બ્રષ્ટ નહિ કરું,
બીજાઓની જેમ તમારું માન-સન્માન કદી નષ્ટ નહિ કરું.

ભલે તમે આભ જેવા અચલ હો,
ભલે તમે અબ્ધિ જેવા ચંચલ હો;
તમે શું છો એ જાણવાનું, પ્રમાણવાનું કદી કષ્ટ નહિ કરું.

હું શું છું તે તમે જાણી નહિ શકો,
મારું હૃદય પ્રમાણી નહિ શકો;
એનું જે કંઈ રહસ્ય છે તે તો તમને કદી સ્પષ્ટ નહિ કરું.

૨. શું તમારું મન મેલું નથી ?

હૃદયથી કહો, શું તમારું મન મેલું નથી ?
જ્યાં ને ત્યાં, જ્યારે ને ત્યારે એ વેલું થાય તો યે તમે તો ફૂલેશો, 'ના, એ વેલું નથી.'

જો જે ને તે એને તરડતું હોય,
જેને ને તેને એ ખરડતું હોય.
તો એને ગંગાજળથી ધોવાનું, કમલપત્રથી લ્હોવાનું કંઈ સહેલું નથી.

જો કોઈની કાયા-છાયા જોઈ હોય,
કોઈએ આંખોમાં આંખો પ્રોઈ હોય;
તો એ કળામાં ખૂંપવામાં ને એ કાદવમાં છૂપવામાં શું એ પહેલું નથી ?

૩. તમને જે અજાણ

સ્ત્રી : તમે મને મળ્યા તે પહેલાં તમે મારે વિશે જાણ્યું હોત તો સારું થાત !

પુરુષ : તો તો હું તમને મળ્યો જ ન હોત ને ! તો તમારું જીવન ખારું થાત !

સ્ત્રી : મળ્યા છતાં તમે મારે વિશે ક્યાં કશું જાણો છો ?

મળ્યા છતાં મિલનમાં વિરહને જ માણો છો !

મળ્યા જ ન હોતને તો આવા જીવનથી મૃત્યુ મને વધુ પ્યારું થાત !

પુરુષ : હવે તમારે વિશે તમે ન જાણો તે જાણું છું,

તમને જે અજાણ એવા તમને હું માણું છું;

એથી જ તો તમારું જે સુખદુઃખ તે મારું થયું, તે ક્યાંથી મારું થાત ?

૧. કેમ પામવી મારે ?

ફૂલે છે કે આ અજવાળામાં એની નજર ભળી છે,
કેમ પરખવી મારે ?
ફૂલે છે કે આ ગ્રહતારામાં એની કથા લખી છે,
કેમ વાંચવી મારે ?
શબ્દે શબ્દે એના અર્થ ભર્યા છે,
શ્વાસે શ્વાસે એના પ્રાસ મળ્યા છે,
ગાને ગાને હલક હેતની એની ઝમી રહી છે,
કેમ ઝીલવી મારે ?
પર્ણો પર્ણો એનું તેજ લસે છે,
પુષ્પે પુષ્પે એના હોઠ હસે છે !
લહરે લહરે સુવાસ એની મધુમય ફરી વળી છે,
કેમ માણવી મારે ?
ઘટ ઘટ પનઘટ, એનું વ્હાલ વહે છે !
પગલેપગલું એની ચાલ કહે છે !
કણ કણ એની કરુણા કેવી અઢળક ઢળી રહી છે !
કેમ પામવી મારે ?

૨. એક માછલી...

એક માછલી મારી અંદર છટપટ છટપટ કરે,
આખુંયે તળાવ એમાં તરે !
એક તારલી મારી અંદર તગતગ તગતગ કરે,
રાતની રૂડપ લાવી ધરે !
એક પંખિણી મારી અંદર ઊડ ઊડ શી કરે !
ગગન આખુંય ભીતર ફરફરે !
એક વીજળી મારી અંદર ઝબઝબ ઝબઝબ કરે,
મેઘનો મનાખોયે ઝરમરે !
એક ઝાંઝરી મારી અંદર રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ કરે,
પ્હાડ ગુંજરતા કરતી સરે !
એક ઓઢણી મારી અંદર ફરફર ફરફર ફરે,
વાયરે વ્હાલપ અઢળક ભરે !
એક દીવડી મારી અંદર ઝળહળ ઝળહળ કરે,
મેડીએ પૂનમ આવી ફરે !

૩. ચાવી તારી કને !

માગું શું ના માગું ? - એની ખબર પડે નહીં મને;
દેવું શું ના દેવું ? - એની ખબર હશે ને તને ?! -
તારી ઇચ્છા હશે એટલે
આ ઘરમાં હું આવ્યો;
રાજી કરવા તને કેંક હું
દેવા સરખું લાવ્યો !
ભિલ્લુ થઈને આવે તો અહીં રમવા જેવું બને ! -
તારી પાસે મોટી માયા,
છોટી મારી છાયા !
તું આવે તો જોડી જામે,
રંક થાય તે રાયા !
તું આપે જો તાલ, ઝરણના જડશે સૂર ખડકને ! -
પતંગ જેવો છુટ્ટો હું, પણ
બદ્ધ દોરથી તારા;
કહે કહે, છેવટના મારા
ક્યાં છે અસલ ઉતારા ?
મારાં ખૂલશે બધાંય તાળાં, ચાવી તારી કને ! -

૪. હવા હેતની લેતા જઈએ

હવા હેતની લેતા જઈએ;
કથા હરિની ફૂલેતા જઈએ ! -
શબદ દેવના અંદર કલરવ કરે,
અજવાળામાં નજર દેવની તરે !
વાદળ વાદળ લહરે એના ખેસ,
પગલે પગલે એના પુણ્યપ્રદેશ !
એના વાળ્યા બધે જ વળીએ,
પદ પદ એના પ્રાસે ઢળીએ ! -
ડુંગર ડુંગર એની ધજા ફરૂકે,
કરુણા એની સૌમાં મીઠપ મૂકે !
ઝરણ ઝરણમાં એનો છાલક-છંદ,
ફોરે ફોરે ઝરમર એનો સ્પંદ,

એના સ્પર્શે બધે પ્રસરીએ,
એની છાય મહીં વિસ્તરીએ ! —

સૌની વાટે, સૌની સાથે રહે !
સૌના ઘાટે, સૌના ઘટમાં વહે !
શ્વાસે શ્વાસે ઘૂંટાય એનો સૂર,
રગ રગ એનું મઘ મઘ થાય કપૂર !

એની પ્રીતે પારસ થઈએ,
પ્રસાદ એનો થઈને રહીએ ! —

૫. દી ઊગ્યો ને —

દી ઊગ્યો ને તડકા નીકળ્યા, વૃક્ષ-છાંયડા વાવ્યા મેં !
રાત પડી તો અંધારે જળ તારકદીપ તરાવ્યા મેં !
વીજવેલની કળીઓ સરખાં ફોરાં બહુ વરસાવ્યાં મેં;
દરિયાને દિલ સ્વાતિ પાસે મુક્તાફળો રસાવ્યાં મેં !
ટહુકે ટહુકે ઝાડ જગાવ્યાં, જંગલ પછી ગજાવ્યાં મેં;
પથ્થર-ખોળા પ્હાડ થયા તો ઝરણ ઝરણ ઝણકાવ્યા મેં !
રેતીમાંયે વ્હાણ ઉતાર્યા લીલાં સ્વપન સજાવ્યાં મેં;
બરફીલા પવનોમાં પાલવ પ્રેમભર્યા ફરકાવ્યા મેં !
અદબપલાંટી વાળી નાવે, સીના શહે ફુલાવ્યા મેં !
બંધિયાર ઘરમાં સૂરજનાં પગલાં સાત પડાવ્યાં મેં !

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- $\frac{1}{15750}$ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- $\frac{1}{15750}$ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- $\frac{1}{15750}$ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- $\frac{1}{15750}$ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- $\frac{1}{15750}$ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા ૦૫ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- $\frac{1}{15750}$ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- $\frac{1}{15750}$ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

નાટક દ્વિજકલા છે. એક વાર જ્યારે સર્જક સર્જન કરે છે ત્યારે અને બીજી વાર જ્યારે એ નાટક રંગભૂમિ પર ભજવાય ત્યારે જન્મે છે. ગુજરાતી રંગભૂમિ નિષ્ક્રિય છે અથવા તો એમ કહેવું જોઈએ કે ગુજરાતી રંગભૂમિ પથારીવશ છે – બિછાને પડેલી છે કારણ કે છેલ્લા બે દાયકામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં દીર્ઘ નાટકો, રૂપાંતરિત નાટકો, એકાંકીસંગ્રહો, બાળનાટકોનું કુલ પ્રકાશન એકસો વીસ જેટલું થાય છે. આ સંખ્યા વધારે હોય એવી પણ શક્યતા છે. સામયિકોમાંથી પ્રગટ થતી વાર્ષિક પુસ્તક-સૂચિઓના આધારે આ સંખ્યા નિયત કરેલી છે. પરંતુ આ સંખ્યામાં ધંધાદારી રંગભૂમિ, મુંબઈની રંગભૂમિ કે સમૂહ માધ્યમોમાં રજૂ થતાં નાટકોનો સમાવેશ થતો નથી. પ્રકાશિત થયેલાં આ ૧૨૦ નાટકોમાંથી પચાસ નાટકો તો એવાં છે કે જે સાહિત્યમૂલ્યની દૃષ્ટિએ અને મંચનક્ષમતાની દૃષ્ટિએ મુઠ્ઠી ઊંચેરા છે.

છેલ્લા બે દાયકામાં સૌથી વધારે નાટકો આપનાર નાટ્યકાર તરીકે ચિનુ મોદી ઊપસી આવ્યા છે. આ સમયગાળાના તેઓ જેમ ‘Major Poet’ છે એ જ રીતે ‘Major Dramatist’ છે. ૧૯૯૩થી ૨૦૧૦ સુધીમાં ચિનુભાઈ પાસેથી આપણને નવ જેટલાં દીર્ઘ નાટકો પ્રાપ્ત થયાં છે અને સૌથી મહત્ત્વની અને ધ્યાનાર્હ બાબત એ છે કે આ નાટ્યકારે બહુધા ખ્યાત કથાનકોને આધારે પોતાનાં નાટકોનું સર્જન કર્યું છે. નવમાંથી પાંચ નાટકોનાં શીર્ષકો પુરુષપાત્ર-કેન્દ્રી છે. જેમ કે – ‘ઔરંગઝેબ’, ‘નવલશા હીરજી’, ‘નૈષધરાય’, ‘બુદ્ધિધન’ અને ‘અખો.’ સ્વાભાવિક રીતે આ પાંચેય નાટકોમાં પાત્રપ્રધાનતા જ ઊપસી આવે છે. પરંતુ એમ છતાં ભાષાકર્મની દૃષ્ટિએ, સંરચનાની દૃષ્ટિએ, અને મંચનક્ષમતાની દૃષ્ટિએ આ પાંચેપાંચ નાટકોમાં સર્જકની સર્જકતા છલોછલ છલકાતી જોવા મળે છે. તેમનાં આ નાટકોમાં જે પદાત્મક ગદ્ય અને કાવ્યાત્મકતા છે તેને કારણે જે નાટ્યાત્મકતા નિર્માણ થાય છે તે તેમની નાટ્યકાર તરીકેની સર્જક પ્રતિભાને પ્રગટ કરે છે. એમનાં આ નવ નાટકોમાંથી ૨૦૧૦માં પ્રગટ થયેલું ‘સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન’ નાટક પ્રભાવક છે પરંતુ કવિ અને નાટ્યકારનો સુભગ સમન્વય જોવો હોય તો લોકકથા-આધારિત નાટક ‘નવલશા હીરજી’ જોવું જોઈએ. એમાંની બેતબાજી, એમાંના દુહા, એમાંની કવિતા અને એમાંની નાટ્યાત્મકતા વિસ્મિત કરી દે એ કોટિની છે. મારી દૃષ્ટિએ કાળના પ્રવાહમાં ટસથી મસ ન થાય એવાં બે નાટકો ‘જાલકા’ અને ‘નવલશા હીરજી’ છે. ચિનુભાઈએ મહાભારતના કથાનકોને કેન્દ્રમાં રાખીને ‘નૈષધરાય’, ‘મત્સ્યવેદ’, ‘સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન’ જેવાં ત્રણ નાટકોનું સર્જન કર્યું છે. પરંતુ એમાંથી મારી દૃષ્ટિએ શિરમોર નાટક ‘નૈષધરાય’ છે કારણ કે આ

નાટકમાં ચિનુભાઈએ નળના પાત્ર દ્વારા જે સંવેદનાને મૂર્ત કરી આપી છે તે આધુનિક છે. અને એ રીતે 'મિથને' એમણે એક નોખું નવું રૂપ આપ્યું છે. આધુનિક માનવીની સંવેદનાને ચિનુભાઈએ મિથ દ્વારા લાક્ષણિક રીતે પ્રગટ કરી છે. 'સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન'માં જે ત્રીજો અંક છે એ લગભગ સળંગ મત્સ્યવેદનો જ છે. પરંતુ 'સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન' નાટકમાં જો એમણે મત્સ્યવેદનો ટુકડો ચોંટાડ્યો ન હોત અને નાટકને દ્વિઅંકી બનાવ્યું હોત તો 'સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન' ભીતરના યુધિષ્ઠિરને પ્રત્યક્ષ કરી આપતું નાટક બન્યું હોત. રંગભૂમિની પૂરી સૂઝ-સમજ ધરાવનાર ચિનુભાઈ પાસેથી આ સમયગાળામાં જ 'ઢોલીડો' નાટક મળે છે. આ નાટકના મુખ્ય પાત્ર ભગતને ચિનુભાઈએ કેવી અદ્ભુત સર્જકતાથી આકારિત કર્યું છે !! 'નવલશા હીરજી' અને 'ઢોલીડો' બંનેમાં કથાનક સામાજિકતાના તાંતણાઓથી ગૂંથાયું છે. બંનેમાં કવિ અને નાટ્યકાર બંનેનો સુભગ સમન્વય થયેલો છે. ચિનુભાઈનાં આ બંને નાટકોમાં 'નવલશા હીરજી' અને 'ઢોલીડો'ની મંચીય રજૂઆત બહુ વખત પહેલાં થઈ ચૂકી હતી અને પછી એ પુસ્તકઆકારે પ્રગટ થયાં છે. લોકકથા, લોકમાનસ અને લોકનાં રીત-રિવાજ, રસમ સઘળું આ બંને નાટકોને વધારે પ્રાણપદ બનાવવામાં કારગત નીવડ્યાં છે. સંઘર્ષાત્મક ક્ષણોની નાટકીય રજૂઆત 'નવલશા હીરજી'માં 'ઢોલીડો' કરતાં પણ વિશેષ છે. જૂની રંગભૂમિ અને નવી રંગભૂમિનાં સઘળાં તત્ત્વો આ બંને નાટકોમાં મોજૂદ છે. ચિનુભાઈનાં નવેનવ નાટકોમાં માનવમનના ભાતીગળ, સંકુલ મનોસંચલનો પ્રગટ થવા પામ્યાં છે અને એને કારણે જ આ તમામ નાટકોમાં આવતી ભાષામાં ભારોભાર કાવ્યાત્મકતા જોવા મળે છે. ભાષાનાં વિવિધ સ્તરો અને એનાં વિવિધ પરિમાણો પણ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે. ઔરંગઝેબના મનની વેદના પ્રગટ કરતો આ સંવાદ જુઓ -

“અલ્લાહ આ ખૌફનાક જંગલમાંથી મને બહાર કાઢ. હું મજહબ-પરસ્ત માણસ છું. મારા હાથમાં તરબીની જગ્યાએ તલવાર શું કામ પકડાવે છે ? મારા ખુદા ! શું કામ ?” રોશન આરાને એથી જ ઔરંગઝેબ કહે છે - એક વાર નહીં, હજાર વાર આ વાત ગલત છે કે અમે તખ્તના પ્યાસા છીએ. નથી અમે તખ્તના પ્યાસા કે ન દારાના લોહીના. અમારે આ બધું પાક મુસલમાનના નાતે કરવું પડે છે.” ઔરંગઝેબના ચિત્ત-સંચલનોને ઝીલતી ભાષા ઉર્દૂ, ફારસી, અરબી શબ્દોની ભરમારથી વાયકને જેમ વિસ્મિત કરે છે એ જ રીતે 'નવલશા હીરજી'માં નવલશાનો આ સંવાદ જુઓ -

“હીરજી શેઠની હવેલીની સોનાની ભીંતો ખડખડ હસો, મારી આ દશા ઉપર ! સદ્ભાગ્યને દુર્ભાગ્યમાં પલટી નાંખનાર મારા આ બે હાથ, ચહેરે ચોંટેલા ગુલામીના કલંકને ભૂંસી તો શું, ઢાંકી

પણ શક્તા નથી. ઓછી શક્તિ ને લાંબી ફાળને કારણે હું મૂર્ખ
ઠર્યો છું. સાચું જ છે -

“અમારે તો તરાપે સાત દરિયા પાર કરવા’તા
અરીસો જોઈને આ અંધને શણગાર કરવા’તા
ગણે જે મૂર્ખ અમને કોઈ તો એમાં નથી અચરજ
અમારે તો ચણોડીથી ગરમ આ હાથ કરવા’તા..”

માણસ બનવા માટે નળના ચિત્તની આરત વ્યક્ત કરતા આ સંવાદને જુઓ :

‘દ્યૂતેચ્છા એ અપરાધ નથી. રોમાંચિત રૂહેવા પ્રયત્નશીલ રહેવું એ પાપ નથી.
હું રાજવી તરીકેના નિયત આચારોથી, એનાં પુનરાવર્તનોથી એના એકસરખાપણાથી
વાજ આવી ગયો હતો. ત્રાસી ગયો હતો. મારા ચિત્તમાં કંટાળો જન્મી ચૂક્યો હતો. ન
મને મરવા દેતો હતો. હુંય માણસ છું. મારેય હાડ છે, ચામ છે, મારા સ્થગિત થતા
લોહીને અશ્વ જેમ વેગીલું બનાવવાનો મને પણ અધિકાર છે. માણસ છું હું માણસ
- ઘરેડમાં જીવવાનું નહીં સ્વીકારનાર એક માણસ. રોજિંદી ઘટમાળમાંથી બળપૂર્વક કશા
પણ ભોગે છૂટી જવા મથનાર માણસ... સભાન ચિત્તના ધારકોને તમે બહુ દમ્યા છે.
હવે એ દમન હું નહીં સાંખું. જાઓ, જાઓ... હે જન્મધર્મ, હે દેહધર્મ, હે કર્મધર્મ, હે
વહેવારધર્મ જાવ મારે માણસ બનવું છે.”

‘બુદ્ધિધન’, ‘ઢોલીડો’, ‘અખો’, ‘ખેમરીલેન’, ‘મત્સ્યવેધ’ અને ‘સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન’
નાટકોમાં પણ ચિત્તનાં આવાં સંચલનો અને dramatic irony (ડ્રામેટિક આયર્ની)
નાટ્યાત્મક વક્રીક્રિતઓનાં દષ્ટાંતો પ્રાપ્ત થાય છે. પણ લંબાણના અભાવે એ બધાં દષ્ટાંતો
હું રજૂ કરતી નથી.

આ સમયગાળામાં એટલે કે ૧૯૯૯માં સિતાંશુ યશચંદ્રનાં એકસાથે આઠ નાટકો
પ્રકાશિત થયાં છે. એમાંથી ચાર નાટકો રૂપાંતરિત છે. જ્યારે ચાર નાટકો મૌલિક નાટકો
છે. પરંતુ આ ચાર મૌલિક નાટકોમાંથી સર્વશ્રેષ્ઠ નાટક ‘કેમ, મકનજી ક્યાં ચાલ્યા’ છે.
કારણ કે ટોટલ થિયેટરનાં તમામ તત્ત્વો આ નાટકમાં લાક્ષણિક રીતે મૂર્ત થાય છે. નાટકની
વસ્તુસંરચના અને તેનો ક્રમિક વિકાસ નિર્માણ કરવા માટે લેખકે લોકનાટ્યનો આશરો
લીધો છે. નાયક, છોકરો અને સમૂહનાં ગાન-નર્તન સાથે નાટકનો શુભારંભ થાય છે.
પ્રેક્ષકો સાથે સીધો સંપર્ક શરૂ કરવા સર્જકે વેશ રમવાની વાત કરીને છેક સુધી પ્રેક્ષકો
પરનો કબજો જમાવી રાખ્યો છે. કેવા પ્રકારનું નાટક અને કેવું તેનું પાત્ર છે એની પ્રસ્તાવના
સાથે આપણી સમક્ષ ‘મકનજી’ નામધારીના જીવનનો ખેલ શરૂ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં
કહીએ તો મકનજીના જીવનની કપરા ચઢાણવાળી યાત્રા આરંભાય છે. આ નાટકમાં
પુષ્કળ રંગનિર્દેશો છે. પરંતુ એની ખૂબી એ છે કે એ નટ કે નટીનું ભાષાકર્મ-ક્રિયાકર્મ
બની જાય છે. આ નાટકની મને ખૂબ ગમતી વાત એનાં ગીતો છે : આ ગીતોમાં કવિ-

નાટ્યકાર સિતાંશુનો સુભગ સમન્વય થયેલો જોવા મળે છે. નટ, ગાયક, દિગ્દર્શક, શ્રી નિમેષ દેસાઈની બંદીશ, તેની તરજો કેવળ શ્રાવ્ય સ્વરૂપે ન રહેતાં પ્રેક્ષકોના હૃદયને સ્પર્શી જાય છે. ‘નામોના પાડનાર’ ગીતનું પુનરાવર્તન તેમજ જે તે દશ્યોને ઉપસાવી આપવામાં ગીતોની ભૂમિકા ખૂબ સબળ છે. ચિનુભાઈ અને સિતાંશુના નાટકનાં ગીતો સાંભળતાં આપણને વ્યવસાયી રંગભૂમિમાં ગીતોની જે બોલબાલા હતી તેની યાદ આવી જાય છે. મકનજી સત્યના માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં સાચુકલા, સહૃદયી, દિલોજાન મિત્ર, ‘અમથાભાઈ’ની શોધમાં પોતાની અને પોતાના પરિવારની બરબાદી નોતરે છે. આખરે કોઈ ‘અપ્રત્યક્ષબળ’ તેને ઉગારી લે છે. ‘ખગ્રાસ’, ‘આ માણસ મદ્રાસી લાગે છે’ અને ‘છબીલી રમતી છાનુંમાનું’ નાટકોની સરખામણીમાં મને આ નાટક આજનું, આવતી કાલનું અને હવે પછીના સમયનું બની રહેતું લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે આ નાટકમાંથી મૂર્ત થતું સર્જકનું દર્શન શાશ્વત છે. જગતમાં આજ સુધી સત્યની શોધ કરનાર અને એ દ્વારા સમષ્ટિના તારણહાર બનનારાઓને – અસત્યનાં અનિષ્ટ તત્ત્વોએ – મોતને ઘાટ ઉતાર્યા છે પછી એ જિસસ, સોક્રેટીસ, લિંકન, કે ગાંધીજી જ કેમ ન હોય ! મકનજી એ રીતે પ્રતીકાત્મક પાત્ર બની રહે છે. નાટકમાં સર્જકે ઠાંસી ઠાંસીને અત્રતત્ર સર્વત્ર પ્રતીકો દ્વારા વ્યંજનાનાં વર્તુળ વિસ્તારવાનું કામ અત્યંત સહજ રીતે કર્યું છે. મકનના ઘરેથી લાવેલા ‘તાંદુલ’ નાથમણીમાં લોહીભીનાં થઈ વીખરાઈ જાય છે એ વાત કેટલી બધી વ્યંજનાસભર છે. તાંદુલ દ્વારા કૃષ્ણ-સુદામા આપણને તરત જ સ્મરણપટે ચડી આવે છે. ‘આ બંને ચાવી મારે હાથ, ને હું મારા અમથાભાઈ તારે હાથ’ જેવી પંક્તિમાં આવતી ચાવી પણ પ્રતીકસ્તરે વિકસે છે. હાજી એનું નામ મકનજી’ એ ગાનનું પુનરાવર્તન પણ કેટલું બધું સહેતુક છે !!

લાભશંકર ઠાકરના ૧૯૮૩માં બંને નાટકો ‘મનસુખલાલ મજીઠિયા’ અને ‘કાહે કોયલ શોર મચાયે રે’ ૧૯૮૫માં પ્રગટ થયેલા એમના ‘પીળું ગુલાબ અને હું’ની સરખામણીમાં મને ઊતરતી કોટિનાં લાગ્યાં છે. ‘મનસુખલાલ મજીઠિયા’માં સર્જકે મૃદુ સ્વભાવ ધરાવતા મનસુખલાલની આઘાતને કારણે થતા આત્મવિલોપનની પ્રક્રિયાનું વેદનાસભર નિરૂપણ કર્યું છે. આ નાટકમાં અસ્તિત્વને ધીમે ધીમે હસ્ત થતાં જવાનો સાઇકો (psycho) ફીઝિયો (phisio) (માનસિક અને શારીરિક) અનુભવ સર્જકે મૂર્ત કરવા સારુ શરૂઆતમાં રમૂજ અને અંતે કરુણનો વિકાસ કરીને એક નવી ‘થીમ’ અને એક નવીન રજૂઆતને તાકી છે. પરંતુ એનો રચનાપ્રપંચ પાંખો થવા પામ્યો છે. જ્યારે ‘કાહે કોયલ શોર મચાયે રે’માં સાંપ્રત વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર ન કરતાં અતીતને યાદ કરીને એમાં જ રમમાણ રહેવા માગતી નાયિકાના અકળ મનનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. પરંતુ મૂળભૂત રીતે આ એકાંકી નાટક વધારે વ્યંજનાસભર બનતું હતું. એકાંકીને ખેંચીને લાંબું નાટક કરવા જતાં શા હાલ થાય છે એની પ્રતીતિ આ નાટક કરાવે છે. લાભશંકરે આ સમયગાળામાં એકાંકી ક્ષેત્રે બળકટ કામગીરી કરી છે. આ બે દાયકામાં

આપણને લાભશંકર પાસેથી ત્રણ એકાંકીસંગ્રહો ૧૯૮૨માં ‘બાથટબમાં માછલી’, ૨૦૦૩માં ‘સ્વપ્નાક્ષરી’ અને ૨૦૦૬માં ‘મકસદ’ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇમ્પ્રોવાઇઝેશનથી રચાયેલાં આ ત્રણેય સંગ્રહનાં એકાંકીઓમાં ‘વૃક્ષ’, ‘કાહે કોયલ શોર મચાવે રે’, ‘રમત’, ‘મકસદ’ અને ‘બાથટબમાં માછલી’ જેવાં ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉત્તમોત્તમ નાટકો આપણને લાભશંકર પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. આધુનિક માનવીના જીવનમાં રહેલાં વિસંગતિ, અભાવ અને તેને પામવા માટેનાં વલખાં તથા માનવમનના સ્પર્શરંગી સંચલનો ઉપર જણાવેલાં એકાંકીઓમાંથી લાક્ષણિક રીતે પ્રગટ થતાં જોવા મળે છે.

લાભશંકર પછી આ સમયગાળામાં ડૉ. સતીશ વ્યાસે નોંધપાત્ર નાટકો આપ્યાં છે. તખ્તાની સૂઝ અને સમજ સતીશભાઈ પાસે છે એની પ્રતીતિ ‘જળને પડદે’ અને ‘ધૂળનો સૂરજ’ જેવાં ચરિત્રકેન્દ્રી નાટકોમાં આપણને થાય છે. ‘પશુપતિ’, ‘અંગુલિમાલ’ અને ‘કામરુ’ જેવાં નાટકો અને ‘તીડ’ જેવો એકાંકીસંગ્રહ આપણને સતીશભાઈ પાસેથી આ સમયગાળામાં પ્રાપ્ત થયાં છે. કાન્ત અને જયંત ખત્રી જેવા સર્જકોને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલાં એમનાં નાટકોમાંથી ‘જળને પડદે’ના ચાલીસથી વધારે પ્રયોગો થયા છે. પરંતુ આ બંને ચરિત્રકેન્દ્રી નાટકોમાંથી આ બંને પાત્રોની વ્યક્તિત્વરેખાઓ સારી રીતે આકારિત કરવામાં નાટ્યકાર સફળ થયા નથી. એથી જ ‘પશુપતિ’ નાટકમાં જે પ્રકારની સર્જકતા અને નાટ્યાત્મકતા આપણને નીરખવા મળે છે એવી સર્જકતા અને નાટ્યાત્મકતા આ ચરિત્રકેન્દ્રી નાટકોમાં નિર્માણ થઈ નથી. ‘કામરુ’ અને ‘અંગુલિમાલ’ આ બંને નાટકોમાં નાટ્યકારે રંગભૂમિની પ્રયુક્તિઓ યોજી છે ખરી. પરંતુ વસ્તુસંરચનાના તાંતણા ક્યાંક ને ક્યાંક ગૂંચવાઈ જતા જોવા મળે છે. અને એને કારણે જ રંગભૂમિ પર આ બંને નાટ્યકૃતિઓ સ્પષ્ટરેખ બનીને ઊઘડી શકી નથી. ‘કામરુ’નાં સ્ત્રીમાત્ર માટે સર્વકાળે સહજકામનાનો સહજ અનુભવ છે. તે તખ્તાને નવો વિષય આપવાનું કામ કરે છે. છતાં એમાંનું બોલકાપણું ખૂંચે એવું છે. ‘તીડ’ એકાંકીસંગ્રહનાં એકાંકીઓમાં ટૂંકા સંવાદો, સંવાદ દ્વારા વાર્તાલાપની વેગીલી સાંકળ અને પાત્રોના ઘટાટોપ વચ્ચે પણ સધાતો નાટ્યવિકાસ એમને નાટ્યકાર તરીકે પ્રશંસાના અધિકારી બનાવે છે. એમણે પ્રતીકોનું નિર્વહણ અને વ્યંજનાસભર ભાષાનું આલેખન સંગ્રહનાં એકાંકીઓમાં સારી રીતે કર્યું છે. સતીશભાઈનું ‘પશુપતિ’ નાટક માનવમનના અપરિચિત ખૂણાને અનાવૃત્ત કરવું વસ્તુવિધાન, સર્જનાત્મક ભાષા અને તખ્તાલાયકીની ભરપૂર શક્યતાઓની સાથોસાથ પુરાકલ્પનનો આશ્રય લઈને સ્ત્રી-પુરુષના યૌન-સંબંધોની સાથે સંકુલ મનોસંચલનોનું કાવ્યાત્મક નિરૂપણ કરે છે અને આ બધું નાટકને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. ૨૦૦૦ની સાલમાં પ્રગટ થયેલું કવિ રમેશ પારેખનું ‘સૂરજને પડછાયો હોય’ નાટક પ્રદેશવિશેષનું – જ્ઞાતિવિશેષનું નાટક છે અને એમાંની કાવ્યાત્મકતા અને નાટ્યાત્મકતાના સુભગ સમન્વયને કારણે એ ધ્યાન ખેંચે છે. પોરબંદર – બરડા પંથકમાં વિશેષ વર્યસ્વ ધરાવતી મેર – આહીર કોમની જ્ઞાતિગત વિશેષતાને આ નાટક નિરૂપે છે. ત્રણ અંક અને સાત દશ્યોમાં વિભક્ત આ નાટક ભાતીગળ સૌરાષ્ટ્રના

જીવનને લોકબોલીના વિનિયોગથી આકારિત કરે છે.

જેમ રમેશ પારેખ તળપદા કાઠિયાવાડના જનજીવનને, જ્ઞાતિજીવનને – નાટકના કેન્દ્રમાં કથાનક તરીકે આલેખે છે એ જ રીતે ડૉ. લવકુમાર દેસાઈના ૧૯૯૯માં પ્રગટ થયેલા ‘પારેવાંનો ચિન્કાર’ નાટકમાં આદિવાસી સમાજની તાસીર અને તસવીર લાક્ષણિક રીતે અંકિત થવા પામી છે. આ જ વર્ષે પ્રગટ થયેલું હરીશ નાગ્રેચાનું નાટક ‘એક લાલની રાણી’માં રમીની રમતથી નાટક આરંભાય છે અને રમીની રમતમાં જ નાટક પૂરું થાય છે. ફક્ત પાંચ જ પાત્રો અને બંગલાની બહારના બગીચાની દૃશ્ય રચના ત્રણે અંકમાં સમાન રીતે આવે છે. પાત્રો પ્રમાણે સંવાદની ભાષા અને અભિનય પણ બદલાતાં રહે છે. તળપદી ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિન્દી, ફારસી, કચ્છી એમ વિવિધ ભાષાપ્રયોગો અને નાટકનો રચનાપ્રપંચ આ નાટકને રંગભૂમિનું સફળ નાટક બનાવે છે. ૭૫ જેટલા પ્રયોગો કરી ચૂકેલું આ નાટક સર્જકની સર્જકતાને પણ પૂરેપૂરી રીતે પ્રગટ કરે છે. અરવિંદ જોશી, સિદ્ધાર્થ રાંદેરિયા અને સરિતા જોશી જેવાં કલાકારો દ્વારા ભજવાયું છે, જે આ નાટકની રંગમંચક્ષમતા સિદ્ધ કરે છે. ૧૯૯૯માં પ્રગટ થયેલ ‘ઈ. સ. ૨૦૨૨’ પરેશ નાયકનું દ્વિઅંકી નાટક છે. આ નાટક પણ રંગમંચની અનેકવિધ શક્યતાઓથી ભરેલું છે અને ભજવનારાઓને, પ્રેક્ષકોને નિરાશ કરે એવું નથી. ૨૦૦૧માં પ્રગટ થયેલ ‘પુરુ અને પૌષ્ટિ’ નાટક પણ કવિ વીરુ પુરોહિતની સર્જકતાને લાક્ષણિક રીતે મૂર્ત કરે છે. આ નાટક પુરાકથા પર આધારિત છે. પુરુ અને યયાતિનું કથાનક બે અંક, પાંચ દૃશ્ય અને પંદર પાત્રો દ્વારા વ્યક્ત થયું છે. શાપિત વૃદ્ધ યયાતિને પુત્ર પુરુ પોતાનું યૌવન સમર્પિત કરે છે. આ કથાને કેન્દ્રમાં રાખીને વીરુ પુરોહિતે નારી સંવેદનાના નાજુક પ્રશ્નોને છેડ્યા છે. મિથને કેન્દ્રમાં રાખીને વીરુ પુરોહિતે આ નાટક સર્જ્યું છે. આ સમયગાળામાં આપણા શક્તિમંત નાટ્યસર્જક મધુ રાયનાં ત્રણ દીર્ઘનાટકો અને બે એકાંકીસંગ્રહો પ્રગટ થયાં છે. ૨૦૦૯ના વર્ષમાં મધુ રાયનું ‘સુરા અને શત્રુજિત’ તથા ‘યોગેશ પટેલનું વેવિશાળ’ એમ બે નાટકો પ્રગટ થાય છે એ અગાઉ ૨૦૦૪માં ‘પાનકોર નાકે જઈ’ નાટક પ્રગટ થયું હતું. આ ત્રણેય નાટકોમાં નાટ્યકારની રંગભૂમિની સૂઝ-સમજ લાક્ષણિક રીતે પ્રગટ થાય છે. ‘સુરા અને શત્રુજિત’ નાટક મુંબઈમાં યોજાયેલી સ્પર્ધામાં વિજેતા બનેલું નાટક છે. ‘યોગેશ પટેલનું વેવિશાળ’ ‘કિમ્બલ રેવન્સ વુડ’ નવલકથાનું નાટ્યરૂપાંતરણ છે. પરંતુ મધુ રાય જેવા નાટ્યમર્મી સર્જકની કલમના ચમકારા આ ત્રણેય નાટકોમાં અચૂક જોવા મળે છે. મધુ રાયે ‘આપણું એવું જ’ એકાંકીસંગ્રહમાં જે એકાંકી રજૂ કર્યાં છે એમાં પણ એકાંકીકલાની પકડ અચૂક જોવા મળે છે. ‘કાન્તા કહે’ એકાંકીસંગ્રહમાં પણ મધુ રાયની સર્જકતાથી સભર ત્રણેક એકાંકી અત્યંત નોંધપાત્ર છે. આ સમયગાળામાં ‘ટાઈમબોમ્બ’ (૨૦૦૦) ‘બે દ્વિઅંકી નાટકો (૨૦૦૪) અને ‘ગોરીલો’ (૨૦૧૧) જેવા આધુનિક માનવસંવેદનાને નોખા દષ્ટિકોણથી રજૂ કરતાં ઇન્દુ

પુવારનાં દીર્ઘ નાટકો એટલા માટે ઉલ્લેખનીય છે કે એમાં સ્વની ઓળખને નાટ્યાત્મક રીતે રજૂ કરવામાં ઇન્દુભાઈને સફળતા મળી છે. ‘ટાઇમબોમ્બ’ અને ‘ગોરીલો’ આ બંને નાટકો આ દષ્ટિકોણથી વધારે સફળ રહેલાં નાટકો છે. ‘હું પશલો છું’ (૨૦૦૬) ‘આડી લીટીઓ – ઊભી લીટીઓ’ (૧૯૯૨) અને ૨૦૦૬માં ‘માણસ નામે બાકોરાં’ એમના એકાંકીસંગ્રહો છે. આ ત્રણે એકાંકીસંગ્રહોમાંથી ‘હું પશલો છું’ ‘અમરફળ’ જેવાં ઇન્દુભાઈનાં એકાંકીઓ એકાંકીના સ્વરૂપની દષ્ટિએ સફળ એકાંકીઓ એમની પાસેથી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

‘બુરૂટી’ નાટ્યસંસ્થાન સાથે લગાવપૂર્વક જોડાઈને નાટ્યસર્જનમાં સતત પ્રવૃત્ત અને ઉદ્યમી હસમુખ બારાડી ‘નાટક’ સામયિક તો ચલાવે જ છે. પરંતુ આ સમયગાળામાં એમની પાસેથી ‘આખું આયખું ફરીથી’ (૧૯૯૧), ૨૦૦૪માં ‘હું જ સીઝર ને હું જ બ્રુટસ છું’ અને ‘સહુને એક ગણિકા જોયે’ (૨૦૧૦) જેવાં ત્રણ દીર્ઘનાટકો પ્રાપ્ત થાય છે. બારાડીનું ‘આખું આયખું ફરીથી’ નાટક રમતિયાળ શૈલીમાં, માધ્યમની સભાનતા સાથે કામ પાડતું અને બહુપાત્રસભર નાટક છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરે આ નાટકના સફળ પ્રયોગો થયા છે. તખ્તાની સમજ સાથે સતત મંચન અને લેખનથી પ્રવૃત્ત બારાડી અત્યંત સક્રિય નાટ્યકાર છે. એટલે જ ૨૦૧૦માં એમની પાસેથી ‘સહુને એક ગણિકા જોયે’ જેવું લાક્ષણિક તોફાની નાટક પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉલ્લેખનીય નાટ્યકાર તરીકે પ્રવીણ પંડ્યા અને સૌમ્ય જોશીને પણ, આપણે યાદ કરી લેવા જોઈએ. પ્રવીણ પાસેથી ‘હાથીરાજા અને બીજાં નાટકો’ (૨૦૦૪) પ્રાપ્ત થાય છે અને સૌમ્ય જોશી પાસેથી ‘દોસ્ત, ચોક્કસ અહીં નગર વસતું હતું, (૨૦૧૦) જેવાં નોંધપાત્ર નાટકો પ્રાપ્ત થયાં છે. આ બંને નાટકો સિતાંશુભાઈએ ‘નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ’માં ગુજરાતી નાટકની એન્થોલોજી કરી છે તેમાં સમાવેશ પામ્યાં છે. હરીશ દ્વિવેદીનું ચરિત્રકેન્દ્રી દ્વિઅંકી નાટક ‘અમૃત કેશવ નાયક’ (૨૦૦૮), જયંત પરીખનું ‘રૂમ નં ૯’ (૨૦૧૦), દલપત ચૌહાણનું ‘અંગરાજ’ તથા ‘અંતિમ ધ્યેય’, પ્રજ્ઞા પટેલનું ‘જ્વાળામુખી’ નાટક, મિહિર ભૂતાનું ‘ચાણક્ય’ નાટક, અરવિંદ પંડ્યાનું ‘મહાકાલ’ નાટક (૨૦૦૭), રમેશ પટેલનું ‘ભૂમિકા’ નાટક જેવાં દીર્ઘ નાટકોની સાથોસાથ આ સમયગાળામાં બાળનાટકો અને એકાંકીસંગ્રહો પણ આપણને મલબખ પ્રાપ્ત થાય છે. મુંબઈવાળા સતીશ વ્યાસનો એકાંકીસંગ્રહ ‘તૃષ્ણા અને તૃપ્તિ’ (૨૦૦૯), ૨૦૦૦માં વિનાયક રાવલનો ‘અને સપનું ફળ્યું’, રમેશ શાહનો ‘નરવાનર’, ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈના ‘પેટ’ (૨૦૦૩) અને ‘રણછોડરાય’ (૨૦૦૩), ‘દેવેન શાહ’ના ૧૯૯૯માં પ્રગટ થયેલ ‘આખું આકાશ મારી પીડા’ અને ‘એકલવંથી’, પ્રવીણ પંડ્યાનો ‘ઈન્ડિયા લોજ’ (૨૦૦૪), જિતેન્દ્ર પટેલનો ‘ઉજાગરા’, કાર્તિકેય ભટ્ટનો ‘આ રહ્યાં એકાંકી’, ડૉ. અમિત શાહનો ‘હનન’, દલપત ચૌહાણનો ‘હરીફાઈ’, મોહન પરમારનો ‘બહિષ્કાર’ (૨૦૦૩), જનક દવેનાં

‘હેતુલક્ષી એકાંકીઓ’, પ્રવીણ ઉપાધ્યાયનો ‘રોળાયેલાં રતન’, ચિનુ મોદીનો ‘રાજા મિડાસ’, સુભાષ શાહનો ‘સંચય બીજો’, વિનોદ અધ્વર્યુનો ‘સ્પોટ લાઇટ’ અને હરીશ ઠાકરના બે નાટ્યસંગ્રહો ‘માતૃવંદના સંસ્કારચક્ર, રાધાકૃષ્ણ’ (૧૯૮૧) અને ‘વર્ષારાણી’, ‘સીધાં તીર’ (૧૯૮૪) એકાંકી-સંગ્રહોમાં એકાદ-બે એકાંકી તો સીધાં તીર તાકીને સફળતા પ્રાપ્ત કરતાં એકાંકી છે. વિભૂત શાહ પાસેથી ‘નટકેદાર’ એકાંકીસંગ્રહ ૧૯૮૯માં પ્રાપ્ત થયો છે. વર્ષા અડાલજાનો ‘વાસંતી કોયલ’, પ્રિ. કેશુભાઈ પટેલનો ‘સાંકડી ગલી’ (૨૦૦૭), સ્વ. વિનોદ જાનીનો ‘થર્ડ બેલ’ (૨૦૦૭) અને સતીશ દેસાઈના ‘રંગપૂજા’ જેવા એકાંકીસંગ્રહોમાંથી ત્રણેક એકાંકી તો ઉલ્લેખનીય બની રહે એવાં એકાંકીઓ છે. છેલ્લા બે દાયકાનાં ગુજરાતી નાટકોની લાક્ષણિકતાઓ શું છે એમ કોઈ પૂછે તો આંગળી મૂકીને કહી શકાય એવી પાંચ લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે.

(૧) આ બે દાયકામાં ચરિત્રકેન્દ્રી નાટકો મોટી સંખ્યામાં મળે છે. ચિનુભાઈ પાસેથી ઔરંગઝેબ, નૈષધરાય, બુદ્ધિધન અખો જેવાં નાટકો મળ્યાં છે તો સતીશ વ્યાસ પાસેથી કાન્ત અને જયંત ખત્રીને કેન્દ્રમાં રાખીને ‘જળને પડદે’ (૨૦૦૬) અને ‘ધૂળનો સૂરજ’ જેવાં નાટકો મળે છે. મરીઝ, શંકરાચાર્ય, અમૃત કેશવ નાયક, ચાણક્ય, મ. ન. દ્વિવેદી જેવાં પાત્રોને કેન્દ્રમાં રાખીને મનોજ જોશી, આશિષ ઠાકર, હરીશ દ્વિવેદી, મિહિર ભૂતા અને ધીરુભાઈ ઠાકરે કામ કર્યું છે.

(૨) દીર્ઘ નાટકો અને એકાંકીઓમાં માનવમનના સંચલનોનું આલેખન વધવા પામ્યું છે. બાહ્યસંઘર્ષ કરતાં આંતરસંઘર્ષનું નિર્વહણ ઝાઝેરું થયેલું જોવા મળે છે.

(૩) આ બે દાયકાનાં નાટકોમાં પાત્રાનુસારી ભાષા યોજાતી જોવા મળે છે અને વિવિધ નાટ્યપ્રયુક્તિઓનું નિર્વહણ થયું હોવાનું જોવા મળે છે.

(૪) નાટકોનાં રૂપાંતરો ઓછાં થવા પામ્યાં છે. માત્ર દસ નાટકો રૂપાંતર પામીને આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫) એ જ રીતે બાળનાટકોનું સર્જન પણ ઓછું થતું ચાલ્યું છે.

આ બે દાયકામાં આપણને દસ બાળનાટકો મળે છે. આ બે દાયકામાં અસાઇત સાહિત્ય સભાએ નવલશા હીરજી, શુકદાન, ચાન્નસ, જયંતિ પટેલનું ‘મસ્તરામ’, ‘નરવાનર’, ‘યોગેશ પટેલનું વેવિશાળ’, બે દ્વિઅંકી નાટકો, ટાઇમ-બોમ્બ, ‘પાનકોર નાકે જઈ’, ‘સુરા અને શત્રુજિત’, ‘અમૃત કેશવ નાયક, ઇન્ફા રેડ, ‘અંત’, ઝીરો-૨, ‘અંક છેલ્લો – દૃશ્ય છેલ્લું’, ‘આ દરવાજો ખોલૂંગા’, ‘વારતા વારતા રમીએ’, ‘બાળકની આ કથા સાંભળો’ એમ કુલ પચીસ નાટકોનું પ્રકાશન કર્યું છે. નાટકો ક્યાં છે ? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં આપણને છેલ્લા બે દાયકામાં ૧૨૦ જેટલાં નાટકો ઉપલબ્ધ થાય છે. અને એમાંથી પચાસ નાટકો તો એવાં છે કે જેમાં ટોટલ થિયેટરનાં તમામ તત્ત્વો આવિર્ભૂત થયાં છે. આ ૧૨૦ જેટલાં નાટકોમાંથી પચાસ ટકા નાટકો એટલે કે ૬૦ જેટલાં નાટકો

ગુજરાતી રંગભૂમિ પર એક યા બીજી રીતે ભજવાયાં છે. આને આપણે સિદ્ધિ કહેવી હોય તો અચૂક કહી શકીએ. એમ છતાં ગુજરાતી રંગભૂમિ દરિદ્ર છે એવું આળ કે મહેણું શા માટે ? આ પ્રશ્નની શોધ સૌ કોઈએ કરવી ઘટે.

અનુવાદક ઉમાશંકર | ભાવેશ જેઠવા

ગાંધીયુગના પ્રબોધમૂર્તિ ઉમાશંકર જોશી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિધ વિધ રીતે પથરાયેલા છે. ઉમાશંકરે જેટલું સર્જન કર્યું છે તેનાથી પણ વધુ તેમના વિશે લખાયું છે. સંસ્કૃતિવિચારક તરીકે તેમનો શબ્દ હંમેશાં મંગલમય બનીને સાહિત્યમાં આવતો રહ્યો છે. તેમણે પોતે જ કહ્યું છે કે ‘ગામથી શબ્દ લઈને નીકળ્યો હતો. શબ્દ ક્યાં ક્યાં લઈ ગયો ? સત્યાગ્રહ છાવણીઓમાં, જેલોમાં, વિશ્વવિદ્યાલયોમાં, સંસદમાં, રવીન્દ્રનાથની વિશ્વભારતીયમાં, વિદેશના સાંસ્કૃતિક સમાજોમાં એટલે કે વિશાળ કાવ્યલોકમાં માનવ હોવાના અપરંપાર આશ્ચર્યલોકમાં... શબ્દનો સથવારો ખુશીનો સોદો છે કહો કે સ્વયંભૂ છે.’ આમ શબ્દબ્રહ્મના આ યાત્રીએ કવિકર્મને કવિધર્મ બનાવ્યો છે તો નિબંધનું લાહિત્ય પણ દીપાવ્યું છે. વાર્તાની લાઘવભરી ચોટને માણી છે તો નવલકથાના પ્રલંબપટને પણ સ્પર્શ્યા છે. નાટકના તખ્તાને ગજાવ્યો છે તો ક્યારેક નિત્ય યાત્રી બનીને ભ્રમણ પણ કર્યું છે. નવા આયામો સિદ્ધ કરતાં સંશોધનની સાથે સાથે તટસ્થ રહીને વિવેચન પણ કર્યું છે. સંસ્કૃતિના એલચી બનીને અનુવાદો કર્યા છે તો વિધ વિધ સર્જનને સંપાદિત પણ કર્યું છે. ઉપરાંત નોંધપોથી વ્યક્તિચિત્રો, અધ્યયન ગ્રંથો વગેરે દ્વારા સાહિત્યનાં લગભગ તમામ ક્ષેત્રોમાં તેમનો વ્યાપ રહ્યો છે.

આવા મેઘાવી સર્જકના અનુવાદિત સાહિત્ય પર નજર કરીએ તો તેમાં પણ એક સત્ત્વશીલ સર્જકપ્રતિભાનું દર્શન થાય છે. જોકે કોઈ પણ કૃતિને એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં લઈ જવી એ ખૂબ જ કઠિન કાર્ય છે. બલ્કે સર્જનકાર્ય કરતાં પણ વધુ કપરું છે. ‘ગુલે પોલાંડ’ના નિવેદનમાં તેઓ અનુવાદ વિશે પોતાનો ખયાલ વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે – ‘અનુવાદ કરવો એ મૌલિક લખાણ કરતાં અઘરું કામ છે. મૂળને વફાદાર રહેવું; મૂળ કરતાં આપણો અનુવાદ સારો થયો એવી પ્રતીતિ થાય તો તે હકીકતને ભૂણાઈ નહીં પણ દૂષણરૂપ ગણવી; ભાવના અને વાતાવરણ જેવી સૂક્ષ્મ બાબતમાં તો ખરું જ, પણ વાક્યવર્ણાંક શબ્દપ્રયોગ વગેરે વિશે મૂળને અનુસરવા પૂરતો પ્રયત્ન કરવો; આવા મારા અનુવાદ માટેના ખ્યાલ... અહીં મૂળ એટલે મૂળનો અનુવાદ જ.’

અનુવાદ પ્રત્યે કેળવાયેલી ઉમાશંકરની આ અવધારણા જ તેમના અનુવાદકાર્યનું સત્ત્વ છે. અલબત્ત તેમના સર્જનકર્મની તુલનાએ અનુવાદકાર્ય ભલે અલ્પ છે. પણ જેટલું છે તે નિષ્ઠાસભર અને ગુણવત્તાયુક્ત છે. ઉમાશંકર ઉત્તમ કહી શકાય એવા અનુવાદો આપી શક્યા છે તે તેમની સર્જક પ્રતિભાને કારણે. તેમની સર્જકચેતના ક્યાં ક્યાં તેમને લઈ જાય છે ? કવિવર ટાગોર પાસે, મહાકવિ કાલિદાસ અને મહાકવિ ભવભૂતિ પાસે તો

વળી પશ્ચિમના સાહિત્ય સુધી તે વિસ્તરે છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ વૈશ્વિક સ્તરે તેમની ચેતના વિહરી છે. તેમણે જે સુખ્યાત કૃતિઓના અનુવાદો કર્યા છે તેમાં ‘ગુલે પોલાંડ’, ‘ઉત્તરરામચરિત’, ‘શાકુંતલ’, ‘એકોત્તરશતી’, ‘ગીતપંચશતી’ તેમજ ઓડેનનાં કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. સાથે અહીં એ વાતની નોંધ પણ લેવી જોઈએ કે તેમણે ગ્રીક નાટ્યકાર યુરિપિડિસના ‘ઇફિજિનિયા ઇન ટોરિસ’નો પણ પ્રારંભિક ૧૫૦૦ જેટલી પંક્તિઓનો વનવેલી છંદમાં ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે. ઉપરાંત ‘ઈશાવાશ્ય ઉપનિષદ’માં મૂળ શ્લોકો સાથે વૈદિક છંદોલય જળવાઈ રહે તે રીતે સમશ્લોકી અનુવાદ તથા ‘સર્મન્સ ઓન માઉન્ટ’નો ‘ઈસુનું ગિરિપ્રવચન’ શીર્ષકથી અનુષ્ટુપ છંદમાં અનુવાદ આપ્યા છે.

ઉમાશંકર પાસેથી સૌપ્રથમ અનુવાદ ‘ગુલે પોલાંડ’ ઈ. સ. ૧૯૩૮માં મળી આવે છે. જે મૂળે પોલીશ લેખક મિત્સકિયેવિચની કૃતિ ‘ધ ક્રિમિયન સોનેટ્સ’નો અનુવાદ છે. આ કૃતિમાં રહેલા સોનેટોના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી ઉમાશંકરે ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યા છે.

મૂળે તો સર્જકચેતનાને વરેલા અનુવાદક ઉમાશંકરની ધ્યાનાકર્ષ બાબત એ છે કે તેઓ મૂળમાં રહેલાં વર્ણનોને જ્યારે ગુજરાતીમાં ઉતારે છે ત્યારે મૂળના ભાવને કે તેના આરોહ-અવરોહને યથાતથ જાળવી રાખી શકે છે. જેમકે સાગરમાં રહેલી ચોતરફ શાંતિના શ્વસનને પ્રગટ કરતી વેળાએ...

ઊંડું શ્વસે દષિ - મૃદુસ્તનથી યથા કો
પ્રેમોર્મિમૂર્છિત શ્વસે સ્વપ્ને નવોઢા
ને જાગી સોંપતી બધું નિજ સ્વપ્નખોળે.

અહીંસર્જક ઉમાશંકર અને અનુવાદક ઉમાશંકરની સાથોસાથ ભાવક ઉમાશંકરની છબિ પ્રગટ થાય છે. સપાટ કે એકધારી ગતિએ ચાલતા કાવ્યમાં અનુવાદક દ્વારા લય અને ભાવ જો સચવાઈ જાય તો મૂળ સર્જકની વાત વફાદારીપૂર્વક તેના ભાવક સુધી પહોંચી શકે છે.

ઉમાશંકરના અનુવાદ ‘ગુલે પોલાન્ડ’ વિશે શ્રી નગીનદાસ પારેખ ખૂબ ઝીણવટપૂર્વકના દીર્ઘ અભ્યાસલેખમાં પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં નોંધે છે કે - ‘તમે મૂળને વફાદાર રહેવાની - મૂળની શૈલી, ભાવ, વાતાવરણ એ સર્વમાં મૂળનો અનુવાદ કરવાની - બાબતમાં જે ચીવટ રાખી છે, એ જોઈને હું ખુશ થઈ ગયો. તમે એ બાબતમાં કેટલી ઝીણવટ કરી છે એનો ખ્યાલ તો અંગ્રેજી સાથે ગુજરાતી સરખાવી જોનારને જ આવી શકે. મને પોતાને પણ ઘણી વાર થયેલું કે અહીં તો છૂટ લીધી હશે, નહીં તો આટલું સ્વાભાવિક સુંદર થાય શી રીતે, પણ ત્યાં પણ સરખાવી જોતાં મૂળનું સુરેખ અનુસરણ જોવામાં આવ્યું.’

ઉમાશંકર પાસેથી બીજા સંસ્કૃત અનુવાદો મહાકવિ ભવભૂતિકૃત ‘ઉત્તરરામચરિત’ ઈ. સ. ૧૯૫૦માં અને મહાકવિ કાલિદાસના ‘શાકુંતલ’નો અનુવાદ

ઈ. સ. ૧૯૫૫માં મળે છે. ઉમાશંકરે અનુવાદકાર્યની જે હામ ભીડી છે તે વિશ્વખ્યાત કૃતિઓ સાથે છે. અનુવાદકાર્ય માટે કહેવાય છે કે તે કોલસાની દલાલીમાં કાળા હાથ કરવા જેવું કૃત્ય છે. અલબત્ત આ બાબતમાં વજૂદ તો રહેવું જ છે, પણ ભાષાની સંસ્કૃતિના ઉત્થાન માટે આ દુષ્કર કાર્ય કર્યા વિના પણ થોડું ચાલવાનું. પ્રેવરે કહ્યું છે તેમ અનુવાદો માત્ર વ્યક્તિગત લેખકોના વિકાસમાં જ નહીં પણ સાહિત્યિક આંદોલનો અને સ્વરૂપોના વિકાસમાં પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. એટલે જ આપણા અનુવાદકો મુશ્કેલીઓને સમજવા છતાં મૂળના સત્ત્વને સચવાય તેટલા સાચવતા જઈને આ કાર્ય કરતા રહ્યાં છે. અહીં તેમની ઉત્તરરામચરિતની પ્રસ્તાવના નોંધપાત્ર છે. ‘ઉત્તરરામચરિતનો અનુવાદ બલકે અનુવાદનું ડોળિયું તૈયાર કરવામાં પંદર દિવસથી વધારે સમય ન લાગ્યો. પણ પછીથી મેં જોયું કે એ પંદર દિવસમાં મેં મારે માટે પૂરતી મુશ્કેલી ઊભી કરી છે. તે પછીનાં ત્રણ વરસમાં મેં એ અનુવાદ સુધાર્યો-મઠાર્યો, ફરી લખ્યો, ફરી મઠાર્યો વળી રંદો ફેરવ્યો, કંઈ નહિ તો સાત કરતાં વધારે વખત એ અનુવાદમાં વળીવળીને હું ગૂંથાયો.’ આમ અનુવાદ કરવા જતાં અનુવાદક ભાષા, ભાવ, પાત્રસૃષ્ટિ, કવિનું કથયિતવ્ય, શાબ્દિક અર્થ, સાંદર્ભિક અર્થ, સર્વતોમુખી નાટ્યગત અર્થ – એમ અનેક બાબતોનું ચર્ચણ કર્યા બાદ કવિને અભિપ્રેત અર્થ સુધી મહદંશે પહોંચી શકે. ઉમાશંકરના આ મંથને, અનુવાદ વિશેના ખયાલે તેમના અનુવાદોને ચરિતાર્થ કર્યા છે.

ઉમાશંકરે કરેલ ‘ઉત્તરરામચરિતમ’ના સમશ્લોકી અનુવાદમાં કેટલીક બાબતો ધ્યાનાર્હ છે – સમશ્લોકી અનુવાદ કરતી વખતે ગુજરાતીમાં પણ જે-તે છંદનું માળખું યથાતથ જળવાઈ રહે તેવો પ્રયત્ન થયો છે. માત્ર ઈન્દ્રવજા અને ઉપેન્દ્રવજાના અનુવાદ પ્રસંગે મિશ્રોપજાતિ પણ થઈ શકે એટલી છૂટ લીધી છે. અનુવાદ કરતી વખતે વાચકને સંસ્કૃતાત્મક ગુજરાતી નહિ પણ સરળ ગુજરાતી મળે તે માટે તત્સમ કરતાં તદભવ અને દેશ્ય શબ્દોનો પણ ખયાલ રાખ્યો છે.

ઉપરોક્ત બાબતોને ઉદાહરણ દ્વારા જોઈએ –

અંક – ૧ની ઉક્તિમાં આવતા ‘નનાન્દુઃ પત્યા’નો કોશગત અર્થ ‘નણંદનો પતિ’ એમ થાય છે પણ અનુવાદકે તેનું ગુજરાતીકરણ નણદોઈ કર્યું છે. તેવી જ રીતે ‘કઠોરગર્મા’ શબ્દનો કોશગત અર્થ ‘કઠોરગર્ભની અવસ્થાવાળી’ થાય છે જેનું અનુવાદકે ‘પૂરા દહાડા જાય છે’ કહીને પોતીકું ગુજરાતી કર્યું છે. આ જ રીતે અંક ૩માં આવતો શબ્દ ‘દાક્ષિણ્યમ્’નો કોશગત અર્થ ‘વ્યવહારકુશળતા’ થવા છતાં ‘કાળજીભરી સંભાળ’ એમ કહેવાયું છે. આખી કૃતિમાં આવાં અનેક સ્થળ મળી આવે છે કે જ્યાં સરળ ગુજરાતીકરણ થયેલું હોય.

બીજી જે નોંધપાત્ર બાબત છે ભાવાર્થબોધિની ટીકા આખીને જે શબ્દો વિશે શાસ્ત્રીય સંદર્ભ કે કોશગત સંદર્ભ અપેક્ષિત હોય ત્યાં ત્યાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમકે અંક-૨માં આત્રેયીની ઉક્તિમાં ‘ચૌલકર્મ’ તેમજ ‘તિસ્ત્રઃ વિદ્યાઃ’ ઉપરનો શાસ્ત્રીય સંદર્ભ

દર્શાવવાનું ચૂકતા નથી. ‘શૌલકર્મ’ એટલે પહેલે કે ત્રીજે વરસે વાળ ઉતારાવાનો વિધિ. રઘુકુલના કુમારોને પાંચ લટો રાખી બાકીના વાળ ઉતારતા તે આ વાતને અંક પના શ્લોક ૨ સાથે જોવાથી સમજાય છે.

સમશ્લોકી અનુવાદને સરળ અને જેવો છે તેવા જ રૂપમાં મૂકવાના પ્રયત્ન છતાં ઉમાશંકર કહે છે તેમ – ‘સમશ્લોકી અનુવાદની મુશ્કેલી ઉઘાડી છે. ચાર પંક્તિમાં, સમાસની સગવડવાળી, સંસ્કૃત ભાષા જે સંભરી શકે તે આપણી ભાષા માટે, અમુક હદ સુધી સમાસો યોજાતા હોવા છતાં, શક્ય નથી. બધા જ સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં તત્સમ તરીકે અપનાવવાનું પણ સુકર નથી. મૂળ વૃત્ત અને કથનને વફાદાર રહેવા મથતા અનુવદાકોને ક્યારેક કેટલુંક જતું કરવું પડતું હોય છે.’

ભારતીય સંસ્કૃતિના વ્યાખ્યાતા અને વિશ્વકવિ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર માટે યુગદ્રષ્ટા ઉમાશંકર અભિરુચિમાં કહે છે : ‘ગંગાને કાંઠે બેઠેલો માણસ ગંગાનો પ્રવાહ જુએ અને મનમાં સમજે કે ક્યાંક હિમાલય હોવો જ જોઈએ, રવીન્દ્રનાથ એમ મારે મન હતા.’ ઉમાશંકરે ટાગોરમાં અખિલાઈના દર્શન કર્યા હતાં એટલું જ નહીં, પણ કવિવર ટાગોર તેમજ સંસ્કૃતજ્ઞ મહાકવિ વ્યાસ અને કાલિદાસને સેવ્યા પણ હતા. રવીન્દ્રનાથ જે રીતે પોતાની રચનાઓમાં આત્મીય મૂલ્યોની ભારતની ચિરંતન ખોજને પ્રકટ કરે છે તે બાબત ઉમાશંકરમાં પ્રભાવક બનીને ઊપસી આવે છે. જો રવીન્દ્રનાથ વિશ્વમાનવના ઉદ્દગાતા છે તો ઉમાશંકર વિશ્વમાનવી છે.

કવિવર ટાગોરના ઘણાં કાવ્યોના ગુજરાતીમાં ગદ્યાનુવાદ ઉમાશંકરે ‘એકોત્તરશતી’ અને ‘ગીતપંચશતી’ સંગ્રહમાં કર્યા છે. આ અનુવાદોનો અભ્યાસ કરતાં જણાઈ આવે કે એક નીવડેલા સર્જક દ્વારા મૂળ કાવ્યના લય, આરોહ-અવરોહ સચવાવા પાછળ અનુવાદકનો ચેતીવ્યાપાર કામ કરે છે. ‘અનુવાદ એટલે મૂળની પાછળ પાછળ – મૂળને અનુસરીને બોલવું તે. ‘અનુવાદ’ શબ્દ ભાષાંતર કેવી રીતે થયું તેની આંતરપ્રક્રિયા તરફ લક્ષ્ય ખેંચે છે. કૃતિની ભાષા પલટાય – ‘ભાષાંતર’ થાય એટલું પૂરતું નથી, મૂળ કૃતિનો જે અવાજ છે તે ઝિલાવો જોઈએ.’

ઉપર્યુક્ત કેળવાયેલી સમજથી તેઓ પદ્યાનુવાદ સાથે પાટલો માંડે છે. આરંભનું મૂળનું એક કાવ્ય – ‘નિર્ઝરેર સ્વપ્નભંગ’માં...

આજિ એ પ્રભાતે રવિર કર

કંમને પશિલ પ્રાણેર પર

કંમને પશિલ ગુહાર આધારે પ્રભાતપાખિર ગાન.

પૌરુષના ઉછાળની પ્રચંડ શક્તિનું વર્ણન કરતા આ કાવ્યમાં જાગેલી ચેતનાનાં ઉલ્લાસ અને ગતિ ઉભય રીતે લયના હિલ્લોલમાં પ્રગટ થાય છે. પ્રથમ પંક્તિમાં આવતા ‘કંમને’ શબ્દનો અનુવાદ તેઓ ‘કઈ રીતે’ એમ કરે છે જ્યારે બીજી વાર આ જ શબ્દનો અનુવાદ તેઓ ‘કઈ પેરે’ એમ કરે છે. આ જ કાવ્યમાં આગળ જતાં આવતા રવાનુકારી

શબ્દ થર થર તેમજ રાશિ રાશિ શબ્દને તોડ્યા વગર યથાતથ પ્રયોજે છે. જ્યારે રવાનુકારી શબ્દ ‘ફુલિયા ફુલિયા’ શબ્દને આવર્તન ન આપતાં કેવળ ‘ફીણવાળા’ કહીને અનુવાદક આગળ વધી જાય છે. વળી કાવ્યનો ભાવ સાચવવા તેઓ પ્રશ્નાર્થચિહ્ન, ઉદગારચિહ્ન વગેરેને પણ ખપમાં લે છે. આમ અનુવાદકે જ્યાં જરૂર પડી છે ત્યાં હસ્તક્ષેપ કર્યો છે. પરંતુ ક્યાંયે નિરર્થક લયને તોડફોડ કરવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. સંયમ અને વફાદારીનું અહીં સાદૃશ્ય દર્શન છે.

અલબત્ત આવાં અનિવાર્ય જોખમો કાવ્યમાં રહેલી અવ્યક્ત વ્યંજનાને, તેની સુંદરતાને તેના આરોહઅવરોહને હાનિ પહોંચાડે છે. ખાસ કરીને ગદ્ય કરતાં પદ્ય અંગે અનુવાદ આપવાની મુશ્કેલી વધારે છે. અનુવાદકોને પદ્યાનુવાદ વખતે નડતી સમસ્યાઓ ઉમાશંકરને પણ નડે છે. ‘ગીતપંચશતી’ના આ ઉદાહરણને સાથે રાખવાથી આ બાબત વધુ સ્પષ્ટ થશે.

મૂળની પંક્તિ છે -

નહ માતા, નહ કન્યા, નહ વધૂ સુંદરી રૂપસી,
હે નન્દનવાસિની ઉર્વશી.

અનુવાદ છે - ‘નથી તું માતા, નથી કન્યા, નથી વધૂ તું છે રૂપમયી સુંદરી, હે નન્દનવાસિની ઉર્વશી.’

અહીં ‘નહ માતા’નું ‘નથી તું માતા’ કરીને ગદ્યનો લય સાચવવા પ્રયત્ન થયો છે જેનું સંધાન ‘સુંદરી રૂપસી’ના અનુવાદ ‘તું છે રૂપમયી સુંદરી’ સાથે જોડાય છે. સર્વનામ ‘તું’ ઉમેરાવાથી ગદ્યની શોભા ભાવકને નુકસાન કર્યા વિના પ્રગટ થઈ છે. પરંતુ ખટકો એ રહે કે ‘તું’ વિનાની પેલી અવ્યક્ત વ્યંજનાનું શું ? ગદ્યાનુવાદ વખતે મૂળનો ભાવ સાચવવા જતાં વ્યંજના નષ્ટ થાય છે તો લય કે આરોહ-અવરોહ સાચવવા જતાં અવ્યક્ત છે તે મુખર બનીને વ્યક્ત થઈ જાય છે. અલબત્ત આવી અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓ વચ્ચે કોઈ પણ અનુવાદકનું કાર્ય કઠિન બની જાય છે.

ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મેલા ડબ્લ્યુ. એચ. ઓડન માટે કહેવાય છે કે તેઓ એક એક શબ્દ જ નહીં, એ શબ્દનું પંક્તિમાં - આખી કૃતિમાં સ્થાન બની રહે એને માટે પણ એ પૂરા સજાગ હોય છે. આધુનિક અવબોધને અનુરૂપ ભાષા અને કલ્પનાવલિ ઓડેનને સહજ છે. ઓડેનના ૧૨ જેટલાં કાવ્યોનો અનુવાદ ઉમાશંકર જોશીએ કર્યો છે. અંગ્રેજ કવિને, અંગ્રેજી ભાષાને, તેના પોતને અનુવાદ તરીકે ગુજરાતીમાં પ્રકટ કરવા માટે ઉમાશંકરે ગુજરાતી ભાષાની અનેકવિધ લાક્ષણિકતાઓને કામે લગાડી છે.

અહીં ઉમાશંકર કાવ્યના ભાવને, તેના સૌંદર્યને ગુજરાતી તળપદા શબ્દો-પદાવલીઓ દ્વારા રજૂ કરે છે. જેમ કે કાવ્યમાં આવતી પદાવલીઓ ‘ધાવણા છોડ્યાનો થાકોડો’માં ‘થાક’ને બદલે ‘થાકોડો’ તેમજ ‘ભીતર ફાલેલી કૌમાર્યની વૃત્તિઓ’માં ‘ફાલેલી’ શબ્દથી પ્રકટ થતી ભીતરની વૃત્તિઓ સરળ શૈલીએ રજૂ થાય છે. ભાવક

ગુજરાતીમાં અંગ્રેજી આસ્વાદી શકે એવી રસાળ શૈલી ઠેકઠેકાણે જોઈ શકાય છે. કાવ્યોમાં આવતા ‘હળખેડુ’, ‘ધુબાકો’, ‘ખાંખાંખોળા’, ‘ગરવા દઈશું’ વગેરે જેવા અનેક શબ્દો અને ‘ભૂંડીભખ સૂકી ચીજ’, ‘ભયાવહ શહાદત’ ‘કૂતરિયું જીવન’, ‘લીલાંછમ પાણી’, ‘ધૂંધળો ઠંડો દિવસ’, ‘કોઠે પડી ગયેલી યાતનાઓ’ જેવી ભાવસભર શબ્દાવલીઓ ગદ્યને આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

એક અનુવાદક તરીકે બીજી એક ધ્યાનાર્હ બાબત એ છે કે પદ્યની પંક્તિઓ ગદ્યમાં ઊતરે છે છતાં પણ એ ગદ્યાળુ પંક્તિઓમાં કાવ્યાત્મકતા ટકી રહેવી જોઈએ તેમજ ગદ્યાનુવાદ વખતે જે તે ભાષાની ગરિમા જળવાવી જોઈએ. અહીં નગીનદાસ પારેખ યાદ આવે. તેમણે સર્જકશક્તિને આવકારી છે પણ ચેતવણી સાથે કે ‘અનુવાદકે ભાષાવિષયક શક્તિ તો સર્જક જેટલી જ કેળવવી પડે છે. એ વગર તે મૂળને પૂરતો ન્યાય ન કરી શકે. તે ઉપરાંત, તેનામાં અમુક સર્જકશક્તિ હોય તો જ પોતાના કામમાં સફળ થવાની આશા રાખી શકે. પણ એ સર્જકશક્તિ પણ તેને મૂળ લેખકની સેવામાં જ સમર્પણ કરવાની છે. એટલે કે એ શક્તિ તેણે મૂળ લેખકના વક્તવ્યને બને એટલી વફાદારીથી રજૂ કરવામાં ખર્ચવાની છે. એ શક્તિ વડે તેણે મૂળને શોભાવવાનો કે તેને ટપી જવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નથી.’ એટલે જ ઉમાશંકર મૂળે કવિજીવ હોવાને નાતે બીજી ભાષાને સમગ્ર નહીં તો પણ મહદંશે ગુજરાતીમાં ઉતારી શક્યા છે. તેમની સમગ્ર અનુવાદપ્રવૃત્તિ દરમિયાન તેમની નિષ્ઠા અકબંધ રહી છે. તેમની સર્જકચેતનાએ પૂરી નિરબતથી ખોડેલા સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રની જેમ અનુવાદકાર્ય પણ સત્ત્વશીલ અને નિષ્ઠાવાન છે. તેમની સજગતા અને સર્જકતા સભાનપણે તાલ મિલાવી શકી છે જે કોઈ પણ વફાદાર અને ઉત્તમ અનુવાદક પાસેથી અપેક્ષિત પણ હોય.

ઉમાશંકર એમાં ક્યારેક અટવાયા છે. પણ સરવાળે તો મૂળના અર્થ, લય અને ભાવનું સહિત્વ અનૂદિત કૃતિમાં જાળવવા માટે મથામણ કરવી જ રહી. જે ઉમાશંકરે કરી છે. તેમણે કરેલા સુખ્યાત કૃતિઓના અનુવાદો ગુજરાતી ભાષાનું ચિરંજીવ સાહિત્ય બની રહેશે જે નિર્વિવાદ છે.

[રવીન્દ્રનાથનું કાવ્યવિશ્વ : વિવેચન, લે. ધીરુ પરીખ, પ્રકાશક : કૃતિ પ્રકાશન, અમદાવાદ-૭, ૨૦૧૧, પૃ. ૧૪૪, કિં. રૂ. ૮૦/-]

ડૉ. ધીરુ પરીખ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના નીવડેલા અધ્યાપક તરીકે સુખ્યાત છે. તેઓ ‘કવિલોક’ અને ‘કુમાર’ના તંત્રીપદે પણ યશસ્વી કામગીરી કરી રહ્યા છે. કાવ્ય, વારતા, એકાંકી, ચરિત્રો, વિવેચન, સંપાદન, અનુવાદ વગેરેમાં પણ તેમનું અર્પણ રહ્યું છે. તેમના અભ્યાસનું એક વધુ સુ-ફળ તે આ ‘રવીન્દ્રનાથનું કાવ્યવિશ્વ’ છે..

તેમણે નિવેદનમાં લખ્યું છે તેમ, ‘કશા ઊહાપોહ વગર ટાગોરના સાહિત્યનું રસપાન કર્યું છે. વળી ‘એ વિશે વિચારવાનું અવારનવાર બન્યું છે’ એમ તેઓ લખે છે. કલકત્તાની એકાધિક મુલાકાતો પણ તેઓને ‘રવીન્દ્રનાથના સઘન વાચન તરફ’ દોરે છે. ગુજ. યુનિ.ના

‘ભાષાસાહિત્ય ભવન’ના ત્રણ દિવસના પરિસંવાદ નિમિત્તે પણ ‘રવીન્દ્રનાથને ફરી વાગોળે’ છે. અને આ સર્વ એકત્રિત થતાં રવીન્દ્રનાથની સાર્ધ જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે તેઓ આ પુસ્તિકા લખવા ‘તત્પર’ થાય છે. કહો કે રવીન્દ્રનાથના કાવ્યવિશ્વ વિશે આ પુસ્તિકા લખી તે પહેલાં રવીન્દ્રને તેમણે નેપથ્યમાં ઠીક ઠીક વાર ઘૂંટ્યો છે. આ પુસ્તકને તેમના એવા રવીન્દ્રપ્રેમનો અને તેમની અભ્યાસશીલતાનો લાભ મળ્યો છે.

અહીં આરંભનાં પૃષ્ઠોમાં લેખકે ટાગોરના ઉછેરની, પરિવારની, એ પરિવારની રીતરસમોની, તેમાં વસતા સ્વજનો અને નોકરચાકરની યાત્રાની, રવીન્દ્રની મનઃસ્થિતિની, સ્વશિક્ષિત જીવનપ્રેમી બન્યા તેની, બેરિસ્ટર થવા ઇંગલેન્ડ ગયા તે વિશે, નાટ્ય-સંગીત-કાવ્ય વિશેની તેમની રુચિનું સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વાતાવરણે સ્વદેશ પાછા આવતાં તેમના ઘડતરમાં જે બહુમૂલ્ય ફાળો આપ્યો તેનું, શૈશવમાં જે રૂંધામણ અનુભવી હતી તેને બદલે હવે જે મુક્તતાનો અનુભવ કરવા માંડ્યો ને શિખરે શિખરે રમવા નીકળી પડવાનો જે અભિલાષ જાગ્યો તેની – એવી એવી અનેક બાબતોનો અહીં સુપેરે નિર્દેશ કર્યો છે. કહો કે આવા અનેક અનુભવો-પ્રસંગો-પીઠિકાઓ વચ્ચે એક મોટા ગજાના કવિની પ્રતિભા કેવી રીતે સંવર્ધાઈ તેની સંનધ્ધ ભૂમિકા સાંપડી રહે છે. સાંસારિક ઘટનાઓની ને ઇતર બાબતોની પણ અહીં યથાસમયે નોંધ લેવાઈ છે. એક ઊંચે ઊઠી ગયેલા આત્માની, સત્ય, શિવ અને સુંદર ઉપર એકાગ્ર થયેલા આત્માની છબી, એમ આ આરંભનાં પૃષ્ઠોમાં સાધાર રજૂ થઈ છે.

પછીનાં પૃષ્ઠોમાં રવીન્દ્રચેતના કેવું ચારે તરફનું, ઉપર-નીચેનું વિચારતી રહે છે, કાવ્યમાં એ સર્વ કેવું અપૂર્વ રીતે ઊઘડતું આવે છે તેની લેખકે વિસ્તારથી સદષ્ટાંત ચર્ચા કરી છે. જીવન અને કવિતા એકમેકમાં ગૂંથાઈને સત્યને કેવી રીતે ઉજાગર કરતાં રહ્યાં છે તે તેમનાં આ આરંભનાં કાવ્યોમાં જોઈ શકાય છે :

ચિત્ત યેથા ભયશૂન્ય, ઉચ્ચ યેથા શિર,

જ્ઞાન યેથા મુક્ત, યેથા ગૃહેર પ્રાચીર

વગેરે પંક્તિઓ તેનું દષ્ટાંત છે. હવે પેલું વિશાળ ભારત પોતાનું બંગાળ, એમને જુદા પ્રકારનું લાગે છે. તેની ભવ્યતા અને શક્તિનાં તે ગાન કરે છે. આમ કરવા જતાં કોઈનો સાથ ન મળે તો – ‘યદિ તોર ડાક શુને કેઉ ના આસે તબે એકલા ચલો રે’ એમ એકલા જવાની પણ તે તૈયારી રાખે છે. સ્વદેશ, માતૃભાષા વગેરેની સાથે ક્રમશઃ કવિને વિશ્વની માનુષી પ્રકૃતિ અને ભૌતિક પ્રકૃતિ પણ આકર્ષણરૂપ લાગે છે. કવિપ્રાણ વિશ્વચેતનાથી સ્પંદી રહે છે. ‘નિર્ઝરેર સ્વપ્નભંગ’ ઉપર પહોંચેલા કવિ પછી પ્રકૃતિમાં ઓળઘોળ થઈ રહે છે, અને એમ પ્રકૃતિનાં એક એક રૂપો, એની બધી જ મોહક સટા-છટા સાથે અભિવ્યક્ત થવા માંડે છે. આપણને ત્યાં કાલિદાસ પુનર્જીવિત થતા લાગે. પ્રેમ તરફ વ્યાપક પ્રેમ તરફ ઢળેલો આ કવિ પ્રેમનાં પણ નાનાવિધ રૂપોને પછી તો ઉત્તમ રીતે પ્રકટ કરે છે. રાધા-કૃષ્ણ-વિરહિણી નાયિકાઓ-નાયકો – તેમની પીડા, વ્યાકુળતા સઘળું

શ્રેષ્ઠ ઊર્મિકવિતા રૂપે ઝમતું રહે છે. એ પ્રેમ એની એક ટોચે આત્મા-પરમાત્મામાં ઠરે છે. પ્રપત્તિભાવ સુધી વિસ્તરે છે. પ્રકૃતિ-પ્રેમ – ઈશ્વરમાં પેલો માનવ પણ લગીરે અહીં ભુલાયો નથી. વિશ્વથી વિશ્વમાનવ ને માનવતાવાદ સુધી એનો રણકો સંભળાતો રહે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિશેષ પણ તેમાં ઝિલાતો રહે છે. જીવનની સાથે મૃત્યુ પણ અહીં અકલેશકર બની રહે છે. બધાંને વટીને સંમુખે શાંતિના પારાવારની પ્રતીતિ પણ કવિ કરી રહે છે. લેખકે કવિ-રવીન્દ્રની એમ સમગ્રદર્શી છબી ઉપસાવી આપવાનો અહીં સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. સંવાદકાવ્યોમાં કવિ વસ્તુલક્ષી બનવાને બદલે આત્મલક્ષી રહ્યા છે તે બાબતની પણ લેખકે સમુચિત નોંધ લીધી છે. તેમણે તેથી એવાં સંવાદકાવ્યોને યોગ્ય રીતે જ ઊર્મિખંડો તરીકે ઓળખાવ્યા છે. અહીં ટાગોરનાં લઘુકાવ્યોની વિશિષ્ટતા વિશે વાત પણ થઈ છે. છેલ્લાં પૃષ્ઠોમાં રવીન્દ્રના કાવ્યવિશ્વની વિશેષતાઓની સંક્ષેપમાં પણ સાધાર ચર્ચા થઈ છે.

લેખક ભલે આ પુસ્તિકાને ‘વિરાટ કવિપ્રતિભાને ધરેલો વામન અર્ધ્ય’ કહેતા હોય, બાકી, રવીન્દ્રને પામવા આ પુસ્તિકાનું એક ખાસ મૂલ્ય ગુજરાતી વાચકો માટે રહેવાનું, ‘વામન’ અર્ધ્ય, વામન નથી.

શિક્ષણનો એક ઉપયોગી દસ્તાવેજ | હરેશ ધોળકિયા

['ઘેડિયા ના ભૂંસાતા' : લે. દુષ્યંત પંડ્યા, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૦૯, કિં. રૂ. ૨૦૦/-]

આપણે ત્યાં શિક્ષણના અનુભવો પર ખૂબ જ ઓછાં પુસ્તકો લખાયાં છે. ક્યારેક આત્મકથા લખનારાઓ પોતાના શાળાજીવનના અનુભવો ટૂંકમાં જણાવે છે. તેમાં કાં તો હાસ્ય પ્રેરતા અનુભવો હોય છે અથવા તો આદર બતાવતા પ્રસંગો હોય છે અથવા તો ટીકાત્મક કે નિંદાત્મક અભિપ્રાય આપતાં અનુભવો કે વિધાનો હોય છે. પણ પોતાના સમયની શિક્ષણવ્યવસ્થા, અભ્યાસપદ્ધતિઓ કે શાળા-કોલેજ કઈ રીતે કામ કરતી, તે બાબતે લગભગ શૂન્ય લખાણ હોય છે. તો એ જ રીતે બહુ ઓછા, લગભગ નહીંવત્ શિક્ષકોએ પોતાની આત્મકથા લખી છે. લખી હોય તો પોતાના શૈક્ષણિક અનુભવો વિશે વિસ્તૃત લખ્યું ન હોય ! એક 'રનેહરશ્મિ' એવા હતા જેમણે પોતાના શૈક્ષણિક અનુભવોને કમબદ્ધ લખ્યા હતા. પરિણામે આપણે ત્યાં શિક્ષણ વિશેની જવંત માહિતી લગભગ નથી મળતી. મળે છે તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય નથી હોતી. અંગ્રેજીમાં જેમ “ટુ સર વિથ લવ” જેવી આત્મકથાઓ જોવા મળે છે, તેવું આપણે ત્યાં વલણ નથી જોવા મળતું. કોઈ “શિક્ષણના સિતારાઓ” જેવાં પુસ્તક દ્વારા આપણને સારા શિક્ષકો વિશે જાણવા મળે છે, પણ તે શિક્ષકોએ શું વિચાર્યું, કઈ રીતે કામ કર્યું, વગેરે બાબતો વિશે જાણવા નથી મળતું. નથી તે શિક્ષકોએ તે વિશે કોઈ પ્રકાશ પાડ્યો કે નથી તેને આધારે સંશોધનો થયાં. આ ક્ષેત્રમાં જબરો અવકાશ જોવા મળે છે, જે પણ અલગ સંશોધન માગે છે !

આવા શૂન્યાવકાશમાં દુષ્યંત પંડ્યાની શૈક્ષણિક અનુભવોની કથા 'ઘેડિયા ન ભૂંસાતા' આ અવકાશને પૂરવાનો ઉત્તમ પ્રયાસ કરે છે. દુષ્યંત પંડ્યાએ પ્રથમ શાળાથી પોતે જે જે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં કામ કર્યું અને જે અનુભવો લીધા, તે બધાંનું દસ્તાવેજીકરણ કરી પોતાના સમગ્ર શૈક્ષણિક જીવનનું આલેખન કરી એક ખૂબ ઉપયોગી કામ કર્યું છે.

આ પુસ્તક આત્મકથા નથી. શુદ્ધ શૈક્ષણિક આત્મકથા પણ ન કહી શકાય. તેને, તેમના જ શબ્દોમાં, “કેટલાક અંગત અનુભવો અને એ અનુભવો દ્વારા પ્રાપ્ત આનંદની” કથા કહી શકાય. (પ્રસ્તાવનામાંથી). ૪૭ પ્રકરણોમાં અને ૨૮૨ પૃષ્ઠોમાં લખેલ અનુભવકથામાં તેમને પોતાના જીવનમાં જે અનુભવો ખૂબ યાદ રહ્યા છે તે નોંધ્યા છે. “ઘેડિયો” શીર્ષકનો અર્થ પણ તેમણે એ જ કર્યો છે કે “વતરણામાં આવી ગયેલી સાવ

ઝીણી કાંકરી પાટીના સ્પર્શમાં આવે છે ત્યારે, આપણું હૈયું કંપી ઊઠે એવો અવાજ પેદા કરે છે અને પાટીના દેહ પર એ નિશાન મૂકી જાય છે. જે પાટી ફૂટે તોપણ જતું નથી - એ ઘેડિયો..” (પ્રસ્તાવના - પાનું iii)

૧૯૩૮ની ૨૮ માર્ચથી તેમની વ્યાવસાયિક શૈક્ષણિક યાત્રા શરૂ થાય છે જે ૧૯૭૭ની ૩૧મી માર્ચ સુધી ચાલુ રહે છે. આ યાત્રા માત્ર લાંબી જ નથી, પણ આત્યંતિક વૈવિધ્યસભર પણ છે. આ ચાર દાયકા દરમિયાન તે અનેક સંસ્થાઓમાં શિક્ષક અને આચાર્ય તરીકે કામ કરે છે. કરાચીની ‘એકેડેમી’ શાળાથી તેમની કારકિર્દી શરૂ થાય છે. ત્યાંથી થોડા જ દિવસોમાં શાળા બદલાવે છે અને ‘શારદા મંદિર’ શાળામાં હનુમાનકૂદકો મારે છે. ત્યાં હોય છે તે દરમિયાન તે કોલ્હાપુરમાં તાલીમ લે છે અને બી.ટી. થાય છે. તાલીમ પછીના ગાળામાં શાળામાં કામ કરતાં થોડો સમય માદામ મોન્ટેસરી સાથે પણ કામ કરે છે. ત્યાંથી મુંબઈની “યુપિલ્સ ઓન સ્કૂલ” શાળામાં જોડાય છે. ત્યાંથી બીજાં ‘શારદા મંદિર’માં જોડાય છે. ત્યાંથી ૧૯૫૬માં જામનગરની ડી.સી.સી. હાઈસ્કૂલમાં આચાર્ય તરીકે જોડાય છે. ત્યાં કામ કરતાં સમાંતરે અલિયાબાડાની આર્ટ્સ કૉલેજમાં અનુસ્નાતક વિભાગમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે પણ કામ કરે છે. આ દરમિયાન ‘યુસીસ’ દ્વારા ‘ટીચર એક્સચેન્જ પ્રોગ્રામ’માં અમેરિકા જાય છે. ત્યાંથી આવી ફરી મુંબઈમાં ગોદરેજ કંપનીની ‘ઉદયાચલ’ શાળામાં આચાર્ય બને છે. ત્યાંથી જ ૧૯૭૭માં નિવૃત્ત થાય છે. નિવૃત્તિ પછીના થોડા અનુભવોની પણ વાત કરે છે. અંતે પોતાનાં શાળા-જીવનના અનુભવોનાં વર્ણનથી તેમની આ ‘અનુભવ-યાત્રા’ વિરામ લે છે.

આ અનુભવકથાનું મહત્ત્વ એ છે કે તે એક સમયપટનું દસ્તાવેજીકરણ કરે છે. સ્વતંત્રતા પહેલાં (૧૯૨૮-૪૭) શિક્ષણમાં કેવા પ્રયોગો થતા અથવા ત્યારે શિક્ષણની સ્થિતિ શું હતી તેનો ખ્યાલ તેમાંથી આવે છે. ખાસ કરીને શ્રી મનસુખભાઈ જેવાએ ‘શારદા મંદિર’ દ્વારા જે શિક્ષણયજ્ઞ આદર્યો અને શ્રી ડોલરરાય માંકડ જેવા તેમાં જોડાયા, તે ઇતિહાસની ઝાંખી વાચકને અહીં જોવા મળે છે. તો ત્યારપછી મુંબઈમાં કે જામનગરમાં જે શિક્ષણ અપાતું હતું તેનો ખ્યાલ પણ આપણને મળે છે. ત્યારે સંચાલકો કઈ રીતે સંસ્થા ચલાવતા, શિક્ષકોની સ્થિતિ, તેમના મનોવ્યાપારો, પ્રયોગો, પ્રવૃત્તિઓ વગેરેનું એક સ્પષ્ટ ચિત્ર તેમાંથી મળે છે. તો અંતે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ કે સંસ્થા બાબતે જે ઉદાસીનતા, નઘરોળતા કે ભ્રષ્ટાચાર થતો હતો, તેનાં પણ દર્શન તેમાં થાય છે. આમ ચાર દાયકાના લાંબા પટમાં શિક્ષણમાં આવતાં યોગ્ય કે અણગમતાં પરિવર્તનોનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે.

પુસ્તક વાંચતાં લેખકની ઈર્ષ્યા આવે તેવું જોવા મળે છે. લેખકને પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન ઉત્તમ લોકોનો સત્સંગ થાય છે. મનસુખભાઈ જોબનપુત્રા, ડોલરરાય માંકડ, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, ઇન્દુલાલ ગાંધી, કરસનદાસ માણેક, દેવજી મોઢા, જયાનંદ દવે, સ્વામી

રંગનાથાનંદજી, ગુરુદયાળ મલ્લિક, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, માદામ મોન્ટેસરી અને તેમનો પુત્ર મારિયો, યેસ્ટન જેવા અનેક મહાનુભાવો સાથે તેમણે કામ કર્યું. તેમણે અનેક મહાનુભાવોનાં સરસ ચિત્રો દોર્યાં છે. તો સાથે અતુલ સેતલવાડ, ચન્દ્રકાંત શેઠ જેવા ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમને મળ્યા જેમણે તેમનાં શિક્ષણને ઝીલ્યું. જેમ ઉત્તમ લોકો મળ્યા, તેમ જ ઉત્તમ શાળાઓ, તેના સંચાલકો, તેની નીતિઓ, પ્રયોગો, વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિઓ, વિદ્યાર્થીઓ પર શાળાનો પ્રભાવ વગેરેના પણ શ્રેષ્ઠ અનુભવો તેમને થયા હતા તે જોવા મળે છે.

આ કાર્યકાળ દરમિયાન તેમની જે અભ્યાસનિષ્ઠા વિકસતી ગઈ, તેનાં દર્શન પણ આ પુસ્તકમાં ઠેર ઠેર થાય છે. તેમણે શિક્ષણનાં તો પુષ્કળ પુસ્તકો વાંચ્યાં અને તેનો શિક્ષણમાં અમલ પણ કર્યો. તો મોન્ટેસરી વિચારસરણીનો તો માત્ર અભ્યાસ જ ન કર્યો, પણ તેની તાલીમ આપવાનું કામ પણ તેમણે કર્યું. ખુદ મોન્ટેસરી સાથે અને પછી યોસ્ટન સાથે. વિદેશમાં પણ તેમનું વાચન અદળક રહ્યું. સાહિત્યનાં પુસ્તકો પણ ખૂબ વાંચ્યાં. પુસ્તકોનાં અધ્યયન દ્વારા લેખક સાચા સારસ્વત તરીકે વિકસતા રહ્યા. પોતાના વ્યવસાયને તે પૂરી નિષ્ઠાથી જીવ્યા તે સતત દેખાય છે. માટે જ તે સર્વત્ર સફળ શિક્ષક રહ્યા. માટે જ તેમને અમેરિકા જવાની તક મળી, શ્રેષ્ઠ શિક્ષકનો એવોર્ડ પણ મળ્યો કે અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જોડાવાનાં આમંત્રણો મળતાં રહ્યાં. અને આ બધા વચ્ચે તેમણે ડોક્ટરેટની ડિગ્રી પણ મેળવી. આ બધું જ પરિણામ હતું સતત સ્વાધ્યાયની સાધનાનું. અને તેનો પ્રભાવ આજે પણ જોવા મળે છે. નવમા દાયકામાં પણ તેમનું લેખન અવિરત ચાલુ છે.

અનુભવકથા સાથે તેમણે કરાંચી, કોલ્હાપુર, મુંબઈ, જામનગર વગેરેની તત્કાલીન સ્થિતિનું પણ સરસ ચિત્રણ કર્યું છે. કરાંચીના ગુજરાતીઓ, કોલ્હાપુરની કોલેજ, સ્વતંત્રતા વખતે નિર્વાસિતોની સ્થિતિ, મુંબઈનું વાતાવરણ કે ગોદરેજની શાળા પર સંચાલકના વિચારોનો પ્રભાવ વગેરે તેમનું વિસ્તૃત અવલોકન દેખાય છે.

આ રીતે તેમની ઉજ્જવળ શૈક્ષણિક કારકિર્દીનાં દર્શન આપણને પુસ્તકમાં પાને પાને અને દરેક અનુભવોમાં થતાં રહે છે.

તે સાથે થોડા મર્યાદાઓ પણ આ પુસ્તકમાં જોવા મળે છે.

આ પુસ્તક “ઉદ્દેશ” સામયિકમાં હપ્તા રૂપે લખાયેલ લેખોનું સંકલન છે. પણ, મોટા ભાગે બને છે તેમ, આ હપ્તાઓને જ્યારે પુસ્તક સ્વરૂપે મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે સંકલન અને સંપાદનની જે ચોકસાઈ લેવાવી જોઈએ, તે અહીં નથી લેવાઈ. આ લેખોને તેમ ને તેમ મૂકી દીધા છે. આ બાબતો ક્યાંક ને ક્યાંક દેખાતી રહે છે. દાખલા તરીકે કેટલીક વ્યક્તિઓનો વારંવાર ઉલ્લેખ જોવા મળે છે જે પુનરાવર્તનનો દોષ બતાવે છે. વળી, આ લખાણું હશે ત્યારે તે વ્યક્તિ જીવંત હોય, પણ પુસ્તકપ્રકાશન વખતે મૃત્યુ પામેલ હોય. ત્યારે છેલ્લી ઘડીએ સુધારો કરવા જતાં વાક્યોમાં વિસંવાદ ઊભા થાય

છે. ઉદાહરણ રૂપે, સ્વામી રંગનાથાનંદનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. અને એક જગ્યાએ આમ લખે છે : “આજે સ્વામીજી સમગ્ર રામકૃષ્ણ મઠ – મિશનના અધ્યક્ષપદે વિરાજે હતા.” (પાનું ૮૩) છેલ્લા બે શબ્દોમાં વિસંવાદ છે !

તેવી જ રીતે પોતે ભારતની ભૂગોળનું એક પુસ્તક વાંચ્યું હોવાનું લખે છે. તેમાં તેને સમજાવતાં લખે છે : “‘ઉદ્દેશ’ના કદનાં આઠસોએક પૃષ્ઠોનાં એ પુસ્તકમાં...” (પાનું ૮૬) ‘ઉદ્દેશ’માં લખાયેલ હપ્તામાં કદને સમજાવવા આમ લખેલ હશે. પછી તેને કાઢવાનું ભુલાયું છે. ‘ઉદ્દેશ’ સામયિકને ન જાણનાર વાચકને કયું ‘ઉદ્દેશ’ અથવા તો અહીં ‘ઉદ્દેશ’નો ઉલ્લેખ એટલે શું તે સમજવામાં મુશ્કેલી પડે. પુસ્તકના અંતે પણ એક જગ્યાએ જ આમ ઉલ્લેખ કરેલ છે.

ત્રીજી મર્યાદા એ દેખાય છે તેમણે કહેલ પુસ્તકનો હેતુ અને પુસ્તકનાં લખાણ વચ્ચે. પ્રસ્તાવનામાં તે લખે છે કે પુસ્તકનો હેતુ છે “અનુભવો દ્વારા પ્રાપ્ત આનંદનો”, “આનંદયાત્રા”નો. આ આનંદ તો તેમણે, અલબત્ત, વહેંચ્યો જ છે, પણ પ્રસ્તાવનામાં જે ‘ઘેડિયા’ની વ્યાખ્યા આપી છે અને તેને પરિણામે ‘આપણું હૈયું કંપી ઊઠે તેવો અવાજ કરે’ની વાત કરી છે, તે પણ સમગ્ર પુસ્તકમાં જોવા મળે છે. આનંદની વહેંચણી દરમિયાન ઠેર ઠેર તેમની કડવાશ પણ સતત પ્રગટ થયા કરે છે. દરેક પ્રસંગે, દરેક પ્રસંગે, દરેક પ્રકરણમાં ટીકાઓનું પ્રમાણ વ્યાપક દેખાય છે. ખુદ પ્રસ્તાવનામાં જ નકારાત્મક શરૂ થતી દેખાય છે. જ્યાં જ્યાં તક મળી છે, ત્યાં શિક્ષણવ્યવસ્થાની તીવ્ર આલોચના કરી છે. ઘણી વાર આનંદનું પ્રમાણ ઓછું દેખાય છે અને આલોચના વધુ પડતી દેખાય છે. પરિણામે અનેક જગ્યાએ અનુભવકથા અચાનક આલોચનામાં ફેરવાઈ ટીકા-નિબંધ બની જાય છે. ઠેર ઠેર આ આનંદ-ભંગ જોવા મળે છે. કડવાશ પ્રગટ થતી દેખાય છે. સમગ્ર પુસ્તક શુદ્ધ આનંદ-કથા નથી રહેતું. નિવૃત્તિ પછીનું પ્રકરણ તો નકારાત્મક જ રહ્યું છે.

આનું બીજું પરિણામ એ દેખાય છે કે ઘણી વાર એક મુદ્દો લઈ તે પ્રકરણ શરૂ કરે, પણ અચાનક ટીકામાં ઊતરી જતાં મૂળ મુદ્દો તદ્દન વિસરાઈ જાય છે. ડાહ્યા પ્રકરણ ‘વિદેશનાં શિક્ષણ’ વિશે છે. તેમાં વાચક એવી અપેક્ષા રાખે કે તેમના વિદેશના અનુભવો જાણવા મળશે. એ ઉત્સુકતાથી જ વાંચવાનું શરૂ કરે. પણ પ્રકરણ જેમ જેમ આગળ વધે, તેમ તેને ભારતનાં શિક્ષણનું સરકારીકરણ, પરીક્ષાઓના ગોટાળાઓ, ગેરરીતિઓ, શિક્ષકોની પસંદગી, માધ્યમની બાબત વગેરેની ચર્ચા જોવા મળે છે. લાંબાં પ્રકરણમાં બહુ ઓછી બાબતો અમેરિકાનાં શિક્ષણ વિશે જાણવા મળે છે. અનેક પ્રકરણોમાં આ રીતે વિષયાંતર મર્યાદા જોવા મળે છે. તે કથાતંતુને તોડીને નબળું કરી નાખે છે. આનંદ અને જિજ્ઞાસાનો ભંગ થયા કરે છે. સતત ‘ઘેડિયા’નો કર્કશ અવાજ સંભળાયા કરે છે.

છતાં, એકંદરે, આ પુસ્તક શિક્ષણજગત માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. તે માત્ર શિક્ષણકથા અને અનુભવો જ નથી, પણ એક સમયનો ઇતિહાસ છે. શિક્ષણના

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉપયોગી બાબતો તેમાં જોવા મળે છે. આ દસ્તાવેજકરણ ખૂબ જરૂરી છે. બધા ઉત્તમ શિક્ષકોએ આ રીતે જ નોંધ કરવી જોઈએ. તો દરેક સમયનો એક સર્ગ ઇતિહાસ ઊભો થઈ શકે.

‘રોંઢાવેળા’ – અદના આદમીની આપવીતીકથા | ડંકેશ ઓઝા

રોંઢાવેળા : લે. ડૉ. બાબુભાઈ ઢોલરિયા, પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૧, પૃ. ૧૩૨, કિં. રૂ. ૭૫/-

‘રોંઢાવેળા’ ડૉ. બાબુભાઈ ઢોલરિયાનું સંક્ષિપ્ત આત્મવૃત્તાંત છે. જીવનની ઢળતી સાંજે ભૂતકાળનો થોડો ભાર શબ્દોમાં ઠાલવીને ઢળવા થવાના ખ્યાલથી લેખનકાર્ય કર્યું છે. અવઢવ અને સંકોચ પણ છે. પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા સંઘર્ષમય જીવનને તેમણે પ્રામાણિકપણે રજૂ કર્યું છે. તેમની કથા રસપ્રદ એટલા માટે છે કે ધૂળનાં ઢેફાં વચ્ચે, ગ્રામલક્ષ્મીના ખોળામાં ઊછરતાં તેમને ‘અક્ષરનાં અજવાળાં’ કેવી મુશ્કેલીએ સાંપડ્યાં તેનું વિગતે બયાન અહીં છે. એટલે કે આ સંઘર્ષયાત્રા છે. કિશોરકાળથી તરુણવય સુધી સવેતન ‘સાથી’ તરીકે ઘડતર થયું અને પછી શિક્ષણના માર્ગે તેઓ પ્રૌઢશિક્ષણના ડૉક્ટરપદે પહોંચ્યા.

ભીતર પડેલાં આપવીતી અને સંસ્મરણો લખવાનું સૂચન રૂડા ભગતનું. નિવૃત્તિ પછી ૧૯૯૯માં પોતાની સંસ્થામાં નિમંત્રીને, લખાવીને, આ યાત્રાને વાયકો સુધી પહોંચાડવાનું તેમણે જ કર્યું. ગામડામાં, ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રના ગામડામાં, બપોર ઢળ્યા પછીના સમયને રોંઢો કહેવાય. ઢળતી ઉંમરે લખેલી ગઈકાલની કથા તેથી ‘રોંઢાવેળા’ શીર્ષક ધરાવે છે. બાબુભાઈના જમાનામાં ખેડુભાઈને શિરામણ, પછી છાસ-રોટલા અને વાળુની કેવી મથામણ હતી એ આ અનુભવકથાના વાયકને સમજાય છે. કથાની શરૂઆત નિવૃત્તિની ઘડીથી થાય છે પરંતુ અંતનું વાક્ય છે : “હવે રોંઢાવેળા થઈ ગઈ. ઘરભણી જાઉં છું.”

કથા કરુણ છે અને અંત તેથીય કરુણ છે. નવ-દસ વર્ષનો છોકરો સાત સાત માણસવાળા કુટુંબનું પૂરું કરવા તનતોડ મહેનત કરે છે. તો વળી, મનમાં ભણતરના કોડ જાગે છે. આછાપાતળા અક્ષર ઓળખતો થયો છે અને ખાતર ભરેલા ગાડામાં છાપાનો કાગળનો ટુકડો જુએ છે : ફ...લ...છ...બ. ઝૂંપડીમાં છાનુંમાનું જ્ઞાનસ કરીને વાંચે છે. માલિકનો લાફો ખાય છે પણ ધૂળમાં આંગળીથી અક્ષર પાડે છે. ભણવાની ધૂન લાગી છે. ‘ભોમિયો’ મંગાવી શાળાંત પરીક્ષા આપે છે. ‘માસ્તરસાહેબ’ લોકશિક્ષણના માર્ગે લોકપ્રિયતા હાંસલ કરે છે. કોઈ ફિલ્મ જોતાં હોઈએ તેવી કથા છે અને આ એકલવ્યની કથા કચકડે પણ કંડારાઈ છે ! એકસાથે અનેક ઘોડા પલાણીને શિક્ષણ અને કુટુંબવિકાસ એકસાથે સાધતા જાય છે. ૧૯૬૩-૬૪માં એસ.એસ.સી., ૧૯૭૪માં બી.એ., ૧૯૭૮માં એમ.એ. અને ૧૯૮૭માં ડૉક્ટર (પી.એચ.ડી.). અત્યારે અમૃતપર્વ

નજીકમાં છે ત્યારે પૂરું પેન્શન મળે તે માટે સંઘર્ષરત છે !

સંઘર્ષ કોના જીવનમાં નથી હોતો ? પરંતુ ‘ઉપાધિયોગ’ને ‘સમાધિયોગ’માં પલટનારા કેટલા ? બાબુભાઈની અનુભવકથા કે સંઘર્ષકથા ખરા અર્થમાં એમની વિકાસકથા પણ છે. પડકારો સામે ઝઝૂમતી વેળાએ તેમણે માત્ર પોતાનો નહીં, બીજાનો પણ વિચાર કર્યો છે. તેથી જ આ આત્મકથા બીજા અનેક માટે પ્રેરણાકથા પણ બની રહે છે. ઉમાશંકર જોશી, ઈશ્વર પેટલીકર, બબલભાઈ મહેતા, ઈશ્વરભાઈ પટેલ, ચુનીભાઈ ભટ્ટ, યશવંત શુક્લ, રૂપસિંહ સોલંકી જેવાના સાન્નિધ્યને તેમણે વિધાયક રીતે ખપમાં લીધું છે. આખી કથામાં પ્રસંગે-પ્રસંગે, ઘટનાએ-ઘટનાએ તેમનું મનોમંથન, મથામણ, મૂંઝવણ, ચિંતન વાચકને બાબુભાઈના અંતરમાં ડોકિયું કરાવે છે અને વાચકના આંતરવિકાસનું તે નિમિત્ત બની શકે છે.

કહેવાયું છે કે જિંદગીમાં બે જ મુશ્કેલીઓ છે : એક, તમને જોઈતી ચીજ ન મળે તે અને બીજી, મળી જાય તે. આ અટપટું છતાં સાચુકલું છે. મેળવેલી ચીજ બીજી મુસીબતો પણ લઈ આવે ! બાબુભાઈના જીવનમાં એ જ બને છે. ભણવાની મથામણ અને ભણ્યા પછી, ભણેલાઓની વચમાં, ભણતરની મર્યાદાઓ જોતાં, ત્રાસતા બાબુભાઈની મથામણ. કવિ ઉમાશંકરે બાબુભાઈના પત્રના જવાબમાં બરાબર જ કહેલું કે “ડિગ્રી હોવી એ મોટી લાયકાત નથી, પણ ડિગ્રી ન હોવી એ ગેરલાયકાત છે.” આગળ કહેલું કે “ક્ષણક્ષણ, ભણતર જ છે... હવે જીવન સાર્થક કરવું તમારા હાથમાં છે.”

ભણવું એટલે શું ? સાથી શિક્ષકો કે અધ્યાપકોની જેમ કેરિયરિસ્ટ બનવું ? ના. ઉમાશંકર તાવીજ આપે છે જે ગાંધીની તાવીજ જ છે : “અનેક ઢોલરિયાને તમારી તરફથી હુંફ મળે ને તેઓને જ્ઞાનભંડારની ચાવી મળવામાં તમારી સહાય થાય. જૈફ ઉંમરના થાઓ ત્યારે પાછળ નજર કરીને જોજો કે કેટલા ઢોલરિયાનાં હૈયાં ઠારી શક્યા.” કવિ પોતાની જિંદગીના સારરૂપ બે પંક્તિ પત્રમાં લખે છે જે અંકે કરવા જેવી છે :

મને મળી નિષ્ફળતા અનેક,

તેથી થયો સફળ કેંક હું જિન્દગીમાં -

અને અંતે ઉપકુલપતિ ઉમાશંકર પ્રમાણપત્ર આપે છે : “નિષ્ઠાથી શું નથી થઈ શકતું ? તમારું જીવન એનો ઉત્તર છે.”

બાબુભાઈના ગાઈડ ડૉ. ભાનુપ્રસાદ પંડ્યાએ સંકલ્પ, શ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થની વિકાસકથાને આવકારતાં એક જપાની શિલ્પને યાદ કર્યું છે. જપાનના હેકુરા ટાપુની એક શાળાના પ્રવેશદ્વાર પાસે જ એક છોકરાનું પૂતળું ઊભું છે. એના ખભા ઉપર લાકડાની ભારી છે, પણ એના હાથમાં પુસ્તક છે. એનું નામ છે : નિનોમિયા કિંજિરો. આ પૂતળું એ સંદેશ આપે છે કે એક શ્રમિક પણ ભણી શકે છે ! બાબુભાઈની આત્મકથા તેનું જીવંતુજાગતું ઉદાહરણ જ છે.

‘સાથી’ એટલે આખું વરસ ખેડૂતને ત્યાં વેઠ કરવા બંધાયેલો ચાકર. ૧૦ વર્ષની ઉંમરથી આ મજૂરી શરૂ થઈ. પરંતુ એ બધી કથા બહુ ઓછાં પાનાંમાં લખાઈ છે. આત્મકથાના છત્રીસમા પાને તો ‘સાથી’માંથી સાહેબ’ પ્રકરણ આવે છે અને બાબુભાઈ લખે છે : ‘ખેતમજૂરમાંથી શિક્ષક બન્યો.’ જામનગર જિલ્લાની નાની વાવડી પ્રાથમિક શાળામાં મદદનીશ પ્રાથમિક શિક્ષકનો ઓર્ડર મળ્યો. ખેતમજૂર સાથીને વરસના રૂ. ૬૦૦ મળતા’તા. હવે મહિનાના રૂ. ૮૦ પ્રમાણે રૂ. હજાર જેટલા બાર મહિને મળવાના હતા. પૈસારૂપિયા વધારે નહોતા પરંતુ સામાજિક સ્ટેટસમાં આભજમીનનો તફાવત હતો. માસ્તરને જે માન મળવા લાગ્યું એ જ મોટો ફરક ! બાબુભાઈ લખે છે “અને શિક્ષણ નહિ લીધેલાએ શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું.” (પા. ૩૭) “મજૂરમાંથી શિક્ષક બનેલાને માનમોભો વધેલો જણાય. તેનો આનંદ કેવો હોય તેનું વર્ણન કરી શકવા મારી પાસે શબ્દો નથી.” (પા. ૩૯)

ખેતમજૂર તરીકે કામ કરતા બાબુભાઈએ અપમાનો તો સહ્યાં પરંતુ પીપળનાં પાન ખાઈને દિવસ પણ કાઢ્યો છે. સાપ જેવાં ખતરનાક પ્રાણીઓથી ડરવાનું પણ થયું છે. અદ્વૈતની સંસ્કૃતિના આ દેશમાં માલિક-મજૂરના વ્યવહારું સંબંધ કેવા હોય છે તેનો જબરો ચિતાર અહીં રજૂ થયો છે. ઉનાળામાં ખોદી કાઢેલાં શક્કરિયાંનાં મૂળિયાં ખેતરમાં રહી ગયાં હોય અને ચોમાસામાં ફૂટી નીકળ્યાં હોય તે ભૂખ્યા બાબુનું ભોજન બન્યાં છે. એવા સમયમાં આપઘાતનો વિચાર પણ આવ્યો છે. “વિચાર આવ્યો કે આ પૂરમાં ધૂબકો મારીએ તો આ બધાં દુઃખોમાંથી છુટકારો મળી જાય.” (પા. ૧૩) આ દેશમાં હજુ ભાંગ્યાના ભેરુ થનારા છે. પથુમામો અને જેહીમામી દેવીપૂજક સમાજનાં. પણ ભાણિયો ગણીને પહેલાં બાબુને ખવડાવે, પછી પોતાનાં બાળકોને ! લેખક લખે છે : “એક બાજુથી જેને ઉજળિયાતો તુચ્છ ગણતા હતા, બીજી બાજુ આવા દેવીપૂજક કોમ જેવા નીચા ગણાતા કેટલા ઊંચા માણસો હતા ! તે મારા જેવા રસ્તે રઝળતા પથ્થરને પણ દેવ ગણીને પૂજતા હતા.” (પા. ૧૫) એ જ રીતે વાલાબાપા. સિત્તેર વરસના અભણ વાલાબાપા પુત્રવધૂના પંદર તોલાના સોનાના દાગીના આપવા તૈયાર થયા અને તે સામે ચાલીને માંગ્યા વિના. (પાન ૫૩) લેખક ચિંતનાત્મક સ્થિતિમાં લખે છે :

“લોકો તો મારે મન નિર્દોષ, સરળ અને પવિત્ર લાગ્યા છે. બુદ્ધિજીવીઓએ સમસ્યાઓ ઊભી કરી છે. બધા જ બુદ્ધિજીવીઓની વાત નથી. પરંતુ મોટો ભાગ એવો રહ્યો છે કે સમાજ પાસેથી વધુ ને વધુ મેળવવું અને ઓછામાં ઓછું આપવું. તે પણ લાચાર બનાવીને આપવું. મારા શ્રમજીવીના અનુભવ અને શ્રમજીવીના ખોળિયામાં પ્રવેશ કરીને જોઈ છું ત્યારે આવું દેખાય છે.” (પા. ૫૯)

જેમ સૌરાષ્ટ્રનાં નાનાં ગામોમાં બાબુભાઈ માત્ર શાળાના જ શિક્ષક ન બની રહ્યા પણ લોકશિક્ષક તરીકે પણ ઊભર્યા, તેમ શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને વડિયાના નાગણી કુટુંબના હિસાબનીશ એવા બિનગુજરાતીનાં બે બાળકોને પોતાને ત્યાં

રાખીને ઉછેરવાનું પુણ્યકાર્ય પણ કર્યું. માનસિક રીતે નબળા મંદબુદ્ધિના ત્રીજા ધોરણના છોકરાને કુદરતી હાજત પરનો પણ કાબૂ ન હતો. તેનો બુદ્ધિઆંક (IQ) નીચો હતો. બાબુભાઈએ બાળમાનસમાં જડ કરી ગયેલી ભયગ્રંથિને દૂર કરવાનો સમભાવથી, ધીરજથી પ્રયત્ન કર્યો, અને અસાધારણ, અકલ્પ્ય પરિણામ મળ્યું ! બાબુભાઈનું વિધાયક માનસ (positive attitude) લખે છે : “એ બાળકો ગયાં પરંતુ એક બાળક મૂકતા ગયા. મારે ત્યાં લગ્નનાં પંદર વર્ષ બાદ દીકરાનો જન્મ થયો ! (પા. ૭૦)

બાબુભાઈ field work – ક્ષેત્રકાર્યના એવા અનુભવી હતા કે સૌરાષ્ટ્ર યુનિ., તજજ્ઞ સમિતિઓ, પરિસંવાદો, યુજીસીની બેઠકો કે નીતિઘડતરની બેઠકોમાં પણ ધીરે ધીરે યોગદાન કરતા થયા. શરૂઆતમાં સંકોચ પામે, પૂછે તો જ બોલે તેમણે ચિકિત્સકદષ્ટિથી લખ્યું છે : “ભયની લઘુતાગ્રંથિ મનમાં સ્થાયી થયેલી હતી જ. નીકળતાં બહુ વાર લાગે.” (પા. ૭૪) ક્યારેક તો પોતાના અનુભવો બેઠકમાં રજૂ કરે તો લોકોને કાલ્પનિક લાગે. પછી બાબુભાઈએ જ્યારે કહ્યું કે “પેટલીકરજી, મેં જે વાર્તા લખી છે તે કાલ્પનિક નથી પણ વાસ્તવિક છે.” ત્યારે તેમણે બે કલાક વાતો કરી, ટાંચણ કરી લીધું અને ‘સંદેશ’ની પોતાની કોલમમાં જૂના ફોટા સાથે લખ્યું : “મહાભારતના એકલવ્યની યાદ આપતા બાબુભાઈ ઢોલરિયા.” ચુનીભાઈ ભટ્ટે ‘જીવનદીપ’ સામયિકમાં પાંચ પાનાં ભરીને લખ્યું કે “સાંકીકડાં સળગી શકે.” આનાથી બાબુભાઈ વધુ નમ્ર બન્યા. એમ માનીને જીવું છું કે મારી કથા વાંચીને કોઈ ભાંગી ગયેલા અધવચ્ચે ભટકી પડેલાને પ્રેરણા મળે. જો મળતી હોય તો સારું છે, પરંતુ મારે તો તેવું બનવાનું અને ઊર્ધ્વગતિ કરવાની કેવડી મોટી મથામણ કરવાની આવે !” (પા. ૭૮)

આપણો સમાજ હજુ કેવો છે તે વાત બબલભાઈના પ્રસંગોમાં વર્ણવાઈ છે. બ્રાહ્મણ છે એવું જાણે તો આદર થાય પણ સવારમાં ઝાડું લઈને સ્વચ્છતાનું કામ કરે તો જ્ઞાતિ વિશે શંકા થાય ! વિદ્યાપીઠના મગનભાઈ જો. પટેલ રવિશંકરદાદા સાથે ચાલેલા ને સ્મૃતિકથાઓ પણ લખેલી. તેઓ અમદાવાદની એક સોસાયટીમાં રહેવા ગયા અને સવારે કચ્છ મારી ઊભો સાવરણો લઈ આંગણું સાફ કરે તો લોકો એ ‘પટેલ’ નહીં પણ ‘હરિજન’ હોવાની જ ચર્ચા કરે ! આ આપણો ગ્રામીણ અને શહેરી સમાજ છે. ‘ભણે તે બગડે’ એવું પણ માને છે. પરંતુ ભણીને દંભી ન બને અને શ્રમકાર્ય કરે તોય ન સ્વીકારે એવો ! કલકત્તાના પગરિક્ષાવાળાને બાબુભાઈ રૂપિયો વધુ આપે તો ધન્ય થઈ જાય. બાબુભાઈનું ચિંતન છે : “અભાવમાં જીવતાને થોડું પણ મળે તો મળ્યાનો આનંદ હોય છે. જ્યારે સંપત્તિવાળાને ગમે તેટલું પ્રાપ્ત થાય એ પ્રાપ્તિની તૃપ્તિ હોતી નથી.” (પા. ૮૮)

આગળ કહ્યું તેમ, પ્રૌઢશિક્ષણ, પ્રારંભિક શિક્ષણનું સાર્વત્રીકરણ અને નિરક્ષરતા-નિર્મૂલન વિશેની પણ આ અનુભવકથા છે. યુજીસી પોલિસી બનાવે પણ અમલીકરણનું માધ્યમ યુનિ. જેમાં કોઈને આ વાતમાં રસ જ ન પડે ! જે અધ્યાપક રાતદિવસ આવાં

લોકસેવાનાં કામ કરે તેની હાંસી ઉડાવાય. (પા. ૯૨) “તેઓ નબળા સમાજ સુધી પહોંચવા માગતા ન હતા કારણ કે તે કામ આકરું હતું તેમ તેઓને લાગતું હતું. વળી અપયશ મળવાની પણ દહેશત તેમાં તેઓ જોતા હતા.” (પા. ૯૩) બાબુભાઈ ઢોલરિયા જેવા સાચુકલા શિક્ષકજીવને ઊંચી સંસ્થાઓમાં બેઠેલાઓનાં વર્તન-પ્રવર્તનને ખૂબ પીડા આપી છે. વ્યક્તિગત રાગદ્વેષને લીધે પ્રજાના કાર્યક્રમોને હાનિ પહોંચતી અને અંતે ગરીબ જનતા બિચારી લાભોથી વંચિત રહેતી. તેમને સાથી (ખેતમજૂર)ના દિવસો યાદ આવતા. પછાત કોમની સ્ત્રી કણબીનો છોકરો અભડાઈ ન જાય એની કાળજી માંસાહારી ચપ્પુ વાપરતાં રાખતી. જ્યારે અહીં સીમિત માણસોને જ લાભ અપાવવા માટેની સતત મથામણ કરતી સંસ્થાની કેવી દાનત ? બંને વચ્ચે મને પૃથ્વીના બંને ધ્રુવો વચ્ચેના અંતર જેટલું અંતર જણાયું છે.” (પા. ૯૭)

ખેતમજૂરમાંથી નિયામકપદે પહોંચેલા અને ડૉક્ટરેટ પામેલા બાબુભાઈની વ્યથા સાંભળો. ઉચ્ચશિક્ષણ સંસ્થા નિષ્ફળ જાય ત્યારે માણસને કોણ ઊંચે લઈ જશે ? “એનો ઉત્તર મારી જેહીબહેન વાઘરણ, મારી જીવીકુંઈ અને મારા વાલાબાપા છે. પીએચ.ડી. થયેલા મારા પ્રોફેસર કે કુલપતિપદ પર બિરાજમાન મહાનુભાવ કે ઉચ્ચશિક્ષણના પદાધિકારી તેમજ રાજ્યના શિક્ષણમંત્રીઓ અને સચિવોમાં મેં એ તાકાત જોઈ નથી. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનું શિક્ષણ કદાચ યુનિવર્સિટીઓ આપી શકશે પરંતુ માણસ અને તેને વિશ્વનાગરિક બનાવવાનું શિક્ષણ આપવાને શક્તિમાન ત્યારે બની શકશે કે પોતાનું પરંપરાગત કોચલું તોડે તો. એમાં તેમની તૈયારી નથી. તેનો સંઘર્ષ કરતાં કરતાં ઘણો સમય વીતી જાય અને મોડું થતું જાય.” (પાન ૯૮-૯૯)

બાબુભાઈએ આશા કે પુરુષાર્થ છોડ્યાં નથી. ચાલીસ વર્ષની નોકરીમાં જેમ ઉપર ગયા તેમ નિરાશ થતા ગયા. આ આત્મકથા મારા મતે આપણા શિક્ષિત સમાજ સામેનું આરોપનામું પણ છે, જો સમજીએ તો. એમની પ્રેરણામૂર્તિ તો એકલવ્ય અને સત્યઘટના એવી હેલનકેલર છે. એમને તો કોઈ ફરિયાદ કરવી નથી. એમની ભૂખ લોકોના પ્રેમની જ રહી છે. જે મળ્યું તેનાથી તેઓ તો સંતુષ્ટ છે. સમાજે આપેલા બોજથી પોતે ઢંકાઈ ગયાનું અનુભવે છે. તેમની ફરિયાદ શાસનવ્યવસ્થા સામે જરૂર છે : “તેણે મને અન્યાય કર્યો છે.” (પાન ૧૧૮) એમણે તો જોકે માફી પણ માંગી છે.

આપણી લોકશાહી, આપણી શાસનવ્યવસ્થા, સંગઠિતવર્ગના પોતાના હિત જાળવવાના કાવાદાવા અને ગરીબ આમપ્રજા અને અગ્રવર્ગ વચ્ચેની વધતી ખાઈ વગેરે વાચકને ચિંતિત કરી મૂકે છે, હલબલાવી મૂકે છે. ‘રોંઢાવેળા’નું વાચન આપણી ઊંઘ ઉડાડે અને સ્વાર્થને બીજા નંબરે મૂકવા પ્રેરે તો ભારતદેશનો જયવારો શક્ય છે, અન્યથા નહીં એટલું નક્કી.

કેટલુંક સાહિત્ય આપણને આનંદ આપે છે તો વળી બીજું કેટલુંક આપણો દુન્યવી આનંદ લૂંટી લે છે, હરી લે છે. આપણી આસપાસના સમાજ અને તંત્ર અને

બંનેનાં વલણો વિશે વિચારવા મજબૂર કરે છે. સંવેદનશીલ વ્યક્તિને સહેવું પડે તે આપણને પચવું ન જોઈએ અને એવી સ્થિતિમાં ફેરફાર લાવવા પ્રયત્નશીલ તો બનવું જોઈએ. આપબળે, સંઘર્ષો ખેડીને, અવરોધો પાર કરનાર વ્યક્તિ કોઈ પણ પ્રકારના એવોર્ડપ્રાપ્ત વ્યક્તિ કરતાં વધુ ગમે તેવી સમજણ વિકસતી રહેવી જોઈએ. આ બધી વાતનો સાર એટલો જ કે સંવેદનાનો વિસ્તાર થતો રહેવો જોઈએ. મારી વાચકસંવેદના અને નાગરિકસંવેદનાનો વિસ્તાર અને વિકાસ કરવું આવું પુસ્તક મને ખૂબ જ ગમે અને એ વાત બીજાઓને વહેંચવી પણ ગમે. ‘મરીઝ’નો પેલો જાણીતો શેર યાદ આવે છે :

બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે
સુખ જ્યાં મળે જેવું મળે બધાના વિચાર દે.

એક ઉમદા કાર્ય – ગઝલસર્જક ‘બેફામ’ | ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’

[‘ગઝલ સર્જક - બેફામ’ : લે. દિનેશ ડોંગરે ‘નાદાન’, પ્ર. નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૦, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

ગઝલસર્જક ‘બેફામ’ – આ પુસ્તક અઢાર પ્રકરણમાં વહેંચાયેલું છે અને દરેક પ્રકરણ દિનેશ ડોંગરે ‘નાદાન’ની નિષ્ઠા, મહેનત અને પ્રતિભાનો પરિચય આપે છે. પ્રથમ પ્રકરણ બરકત વિરાણી ‘બેફામ’ના વ્યક્તિત્વ વિશે છે જે વાંચી ‘બેફામ’ સાહેબને જે સર્જક કે ભાવકે ન જોયા હોય એમને પણ આ દિગ્ગજ સર્જક વિશે આછો ખ્યાલ મળી રહે છે. અહીં પણ ‘નાદાન’ના ઝીણવટપૂર્વક કરેલા અભ્યાસની પ્રતીતિ થાય છે. ‘બેફામ’ના પરિચય સાથે સર્જકે ખુદ ‘બેફામ’ના શબ્દો ટાંક્યા છે તે સ્મરણીય છે. ‘બુદ્ધિને શયતાન જેવી નિર્દય અને હૃદયને હેવાન જેવું નિર્માલ્ય બનાવી દે તેવા જમાનાના જોર અને જગતના જુલ્મ વચ્ચે માનવનો સ્વભાવ અને કવિનું સ્વમાન જાળવી રાખવા સિવાય આખું જીવન જ જ્યાં અસંતોષથી ભર્યું હોય ત્યાં ઉપનામ કે નામ માટે ક્યાં અફસોસ કરવો ? ઊલટું બેફામ ઉપનામ રાખીને ખરેખર દુનિયાદારીના ભાન વગરનો થઈ રહ્યો છું તેનો શોક, ઉદ્વેગ સાથે આનંદોલ્લાસ પણ અનુભવું છું.” એ ઉપરાંત ‘બેફામ’ના ‘મરીઝ’ પ્રત્યેના આદર અને પ્રેમને પણ સૌજન્યપૂર્વક ઉજાગર કર્યા છે.

બીજા પ્રકરણમાં બરકત વિરાણી ‘બેફામ’ની ગઝલોનો પરિચય મળે છે. એમાં કેટલાક સુંદર શેરોના ઉદાહરણ સાથે ‘નાદાન’નું વિધાન પણ હૃદયને સ્પર્શે છે. ‘બેફામ લોકપ્રિય તો છે જ પણ સાથે સાથે ઉત્તમ પણ છે અને તેથી જ એ જેટલા લોકભોગ્ય રહ્યા છે એટલા જ વિદ્વંભોગ્ય પણ રહ્યા છે. બેફામની ગઝલો સાંભળી ગઝલોના સમજુ ઓછા પણ શોખીન વધારે એવા સામાન્ય લોકો દુબારા / દુબારાના પોકાર કરે છે, તેની જ સાથે મંચ પર ઉપસ્થિત ગઝલના અભ્યાસુઓ, મર્મશો પણ એમને સાચા હૃદયની

દાદ આપે છે.’ આમ ‘બેફામ’ બંને પ્રકારના શ્રોતાઓને એકસરખો ન્યાય આપી શકે છે એ વાત જ એમની ગઝલોની શ્રેષ્ઠતાનો પુરાવો છે. આ પછીનાં બે પ્રકરણ એમના ગઝલના મિજાજ અને વિષયવૈવિધ્યની ચર્ચા કરે છે.

કમળની પ્યાસ પણ મારા સમી લાગે છે ઓ ઝકળ !
સરોવરમાં રહી મુખ ઊંચું રાખે છે સરોવરથી.

(માનસર, પૃ. ૧૧)

પરસ્પર જીવનના માર્ગ તો સહેલા બની જાશે,
છૂટા પડવું જ છે તો ચાલ, હૈયાને સખત કરીએ.

ગઝલકારોની સામે ધર્મપંડિતો રોષ વ્યક્ત કરે છે કે તમે લોકો ખુદા સામે ફરિયાદ જ કરો છો શા માટે ? આ પ્રશ્નો અનેક વાર મને પુછાયા છે અને મારો ઉત્તર એક જ છે કે ફરિયાદ કોની સામે થાય ? જે આપણાં હોય એની પાસે. હું ખુદાને જો મારો ગણતો હોઉં તો ફરિયાદ એની પાસે ન કરું તો કોને કરું ? પાંચમું પ્રકરણ સર્જકની ખુદાપરસ્તી વિશે છે અને એ વિષયને લગતા સુંદર શેરો પણ મળે છે :

મારી સઘળી અલ્પતાનું તું જ કારણ છે, ખુદા !
તું મહાન એવો થયો કે બંદગી ઓછી પડી.

(ઘટા, પૃ. ૬૬)

અહીં બર્ટ્રાન્ડ રસેલનું વાક્ય પણ મળે છે કે ‘ઈશ્વર હોય કે ન હોય તે બીજી વાત છે; પણ માનવને ઈશ્વર વગર ચાલવાનું નથી.’

બંદાઓ બધી કોમના પૂજી તો શકે છે,
સારું છે - નથી હોતી કોઈ નાત ખુદાની.

(પ્યાસ, પૃ. ૫૯)

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ‘નાદાન’, ‘બેફામ’ની ગઝલોમાં થતા જીવનદર્શનની વાત કરે છે. અહીં એક અત્યંત ભાવુક શેર મળે છે,

એ જ તો મોટી કરુણતા છે જીવન-નાટકની,
છે ફક્ત પાત્ર બધાં, કોઈ કલાકાર નથી.

(ઘટા, પૃ. ૧૦૮)

બીજા એવા પણ શેર છે જે જીવનના દર્દને વાચા આપતા મળે છે,
રહે છે ભૂતભાવિ - બે ય બાજુએ ગતિ એની,
મને તો જિંદગી કોઈ હિંડોળાખાટ લાગે છે.

(પ્યાસ, પૃ. ૩૨)

કદાચિત મોત આવે એ પછી થઈ જાય એ પૂરી,
હજી હમણાં સુધી તો જિંદગી મારી અધૂરી છે.

(પ્યાસ, પૃ. ૩૬)

બરકત વિરાણી ‘બેફામ’નાં પુસ્તકો ‘માનસર’, ‘ઘટા’ અને ‘પ્યાસ’નો ઉત્સાહથી

ઊંડો અભ્યાસ કરી એમની ગઝલોના શેરોને વિવિધ વિષયોમાં ગોઠવીને ‘નાદાને’ પ્રણયોર્મિ, અશ્રુ-રુદન-વ્યથા, પ્રતીક્ષા, ખુમારી / ખુદારી, ઘર, સમય, નિર્લેપતા જેવાં પ્રકરણો રચ્યાં છે. આ તો ‘નાદાને’ની સર્જક ‘બેફામ’ની લાગણી અને ગઝલોની દીવાનગી છે જે એક પુસ્તક – ગઝલસર્જક ‘બેફામ’ના રૂપમાં આપણીસામે આવી છે. ઉદાહરણ રૂપે વિવિધ પ્રકરણોમાં ‘નાદાને’ વીણી વીણીને શેર ટાંક્યા છે અને સાથે સાથે રસાસ્વાદ પણ કરાવ્યો છે અને ભાવકોનો રસભંગ ન થાય એ માટે પણ સર્જકે સભાનતાપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે.

પંદરમું અને સોળમું પ્રકરણ અનુક્રમે ‘બેફામ’ના મત્લા અને મક્તાના શેરો પર આધારિત છે. એ તો સૌ જાણે છે કે ‘બેફામ’ની ગઝલો મત્લાથી જ ભાવકોને જકડી શકી છે. કેટલાક ધ્યાનાકર્ષક અને ભાવકોને સ્પર્શતા શેરો ટાંકી ‘નાદાને’ આ પ્રકરણને સમૃદ્ધ બનાવવાનો શક્ય પ્રયાસ કર્યો છે. તેઓ લખે છે કે ‘મત્લા ગઝલનું પ્રવેશદ્વાર છે અને પ્રવેશદ્વાર જેટલું સુંદર અને રમણીય હોય તેટલો જ પ્રવેશ આનંદદાયક હોય છે. ગઝલના ભાવવિશ્વમાં પ્રવેશનારો ભાવક મોટે ભાગે મત્લા વાંચીને જ ગઝલમાં ઊતરવાનું નક્કી કરતો હોય છે.’ કેટલાક ચિત્તાકર્ષક શેરો માણીએ –

ખુદા તારી કસોટીની પ્રથા સારી નથી હોતી,
કે સારા હોય છે એની દશા સારી નથી હોતી.

(માનસર, પૃ. ૧૮)

ઓ હૃદય ! તેં પણ ભલા કેવો ફસાવ્યો છે મને ?
જે નથી મારા થયા એનો બનાવ્યો છે મને !

(ઘટા, પૃ. ૯)

તબીબો પાસેથી હું નીકળ્યો દિલની દવા લઈને,
જગત સામે જ ઊભેલું હતું દર્દો નવાં લઈને.

(પ્યાસ, પૃ. ૩૫)

જે રીતે ગઝલ મક્તા વિના અધૂરી લાગે છે એમ ગુજરાતી ગઝલની કોઈ પણ વાતકર ‘બેફામ’ના મક્તાની વાત વિના અધૂરી લાગશે. ‘બેફામ’ મૃત્યુને નજર સમક્ષ રાખીને જીવનારા વ્યક્તિ હતા અને એમણે મૃત્યુ જેવા કરુણ વિષયથી પોતાની ગઝલોના મક્તાઓ શણગાર્યાં છે. એમના સમકાલીન ગઝલકાર અને મિત્ર સ્વ. શેખાદમ આબુવાળા તો એમને ‘બેફામ’ કબરવાળા કહીને સંબોધતા હતા. ‘નાદાને’ ‘બેફામ’ના મક્તા પર એક પ્રકરણ લખ્યું છે પણ કોઈ ધારે તો આખું પુસ્તક આ વિષય પર લખી શકાય છે.

આ બધાં ‘બેફામ’ જે આજે રડે છે મૌન પર,
એ બધાંએ જિંદગી આખી રડાવ્યો છે મને.

(ઘટા, પૃ. ૧૦)

રડ્યા ‘બેફામ’ સૌ મારા મરણ પર એ જ કારણથી,
હતો મારો જ એ અવસર ને મારી હાજરી નહોતી.

(ઘટા, પૃ. ૨૨)

મર્યો તોપણ સફર જીવનની પૂરી ના થઈ ‘બેફામ’,
હું અટક્યો તો ઊંચકી લઈ ગયા લોકો જનાઝથી

(ઘટા, પૃ. ૧૨૬)

બરકત વિરાણી ‘બેફામે’ મુક્તકો અને નઝમો લખ્યાં છે પણ ખુદ એમની ગઝલોએ મુક્તકો અને નઝમોને પ્રકાશમાં આવતાં રોક્યાં છે. ‘નાદાને’ છેલ્લાં બે પ્રકરણ પુસ્તકો અને નઝમોને ફાળવ્યાં છે.

બરકત વિરાણી ‘બેફામ’ બહુ મોટા ગજાના શાયર છે. તેઓ ઉમદા માનવી પણ હતા. દેખાવમાં સુંદર અને સાદગીપસંદ સર્જકનો કંઠ પણ મધુરો હતો અને કદી કદી એ તરન્નુમમાં ગઝલો રજૂ કરતા હતા. એમની એક રેકોર્ડ ‘શૂન્ય’ પાલનપુરીની ગઝલો અને કંઠ સાથે બહાર પડી હતી. કોઈ અગમ્ય કારણોસર ‘બેફામ’ કે ‘બેફામની ગઝલો’ વિશે ઝાઝું લખાયું નથી. દિનેશ ડોંગરેએ એ મહેશું ટાળ્યું છે.

વિશ્વાસ એવો મોતના રસ્તા ઉપર હતો,
‘બેફામ’ આંખ બંધ કરીને જતા રહ્યા.

ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા ગામે શ્રી કૈલાસ ગુરુકુળમાં પૂ. મોરારિ બાપુની નિશ્રામાં વરિષ્ઠ સાહિત્યકારો, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના સુખ્યાત સાધકો તેમજ લલિતકલા અને અભિનયક્ષેત્રના વરિષ્ઠ કલાકારોની સન્નિધિમાં તા. ૩૧ એપ્રિલ, ૨૦૧૨ – મંગળથી શુક્રના દિવસોમાં સાહિત્ય સંગોષ્ઠિ, કાવ્યાયન અને શાસ્ત્રીય સંગીત-નૃત્ય મહોત્સવના અસ્મિતાપર્વ – પંદરનું સુંદર આયોજન થયું. આ પર્વમાં વિશેષ આકર્ષણબિંદુ આ વર્ષે એ હતું કે વડાપ્રધાનના આઈ.ટી. સલાહકાર વૈજ્ઞાનિક ડૉ. સામ પિત્રોડાની વક્તા તરીકે ખાસ ઉપસ્થિતિ રહી હતી.

તા. ૦૩-૦૪-૨૦૧૨ સવારે ૮.૦૦ વાગે શ્રી હરિશ્ચંદ્ર જોશીના સંચાલન નીચે શ્રી કૈલાસ ગુરુકુળના રમણીય વાતાવરણમાં સાહિત્યકારો તથા સહભાવકોના વિશાળ શ્રોતાસમૂહ વચ્ચે કાર્યક્રમનો આરંભ થયો હતો. શરૂઆતમાં વર્ષ દરમિયાન સદ્ગત થયેલા સાહિત્યકારો તથા કલાકારોને મૌન શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ ડૉ. સામ પિત્રોડા, રઘુવીર ચૌધરી, ચિનુ મોદી, કાન્તિ ગૌર (કચ્છ યુનિ.), મનીષ મહેતા (દિવ્ય ભાસ્કર), કુ. કૃપાલી વાવડીયા, પૂ. બાપુ દ્વારા દીપપ્રાગટ્ય વિધિ સંપન્ન થયો હતો.

સૌપ્રથમ સૌરાષ્ટ્રના પનોતા પુત્ર અને જાણીતા વૈજ્ઞાનિક ડૉ. સામ પિત્રોડાનું સૂત્રમાલા અને શાલથી પૂ. બાપુએ સન્માન કર્યું હતું. શ્રીમતી દુબલ એચ. અજાબીયાએ ડૉ. સામ પિત્રોડાનો પરિચય આપ્યો હતો. ડૉ. સામ પિત્રોડાએ પોતાના વક્તવ્યનો વિષય રાખ્યો હતો Religion of Science and Science of Religion. તેમણે કેફિયત આપતાં કહ્યું કે મારાં બા, મારાં પત્ની ધર્મ સાચવે છે; હું વિજ્ઞાન સાચવું છું. અને ઉમેર્યું કે This division has served well. તેમણે કહ્યું કે ધર્મ સત્યની શોધ અંદર કરે છે, વિજ્ઞાન સત્ય બહાર શોધે છે. પોતાની કેફિયત આપતાં જઈ વિજ્ઞાન આધુનિક જીવનને કેવી રીતે ઘડે છે, ટેક્નોલોજીનો શું પ્રભાવ છે વગેરે બાબતો સ્પષ્ટ કરતાં જઈ ગાંધીઅન જીવનમૂલ્યોની હિમાયત કરી હતી. અમેરિકન લાઈફ સ્ટાઇલથી સાવચેત રહેવા સમજાવ્યું હતું. ૨૧મી સદીમાં બધાં જ વૈવિધ્ય સાથે ઇન્ડિયન મોડેલને ધ્યાનમાં રાખવું પડશે. તેમના વિગતપૂર્ણ રસપ્રદ પ્રવચનના અંતમાં તેમણે જણાવ્યું કે વિજ્ઞાન અને ધર્મ બંને ટ્રેકમાં The Truth is a Common Path. પોતાનું દૃષ્ટાંત આપીને કહ્યું કે કર્મ has served me well, ધર્મ has served my family well. તેમણે સૂચવ્યું કે ‘ધર્મ Should respect કર્મ’ અને ‘કર્મ should respect ધર્મ.’ આમ પૂ. બાપુ જેમાં શ્રોતા

છે, ગુરુકુળનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્યભર્યું વાતાવરણ છે, સમગ્ર પરિસરમાં સાહિત્ય, કળા અને અધ્યાત્મનો માહોલ છે તેમ ડૉ. સામ પિત્રોડાનું હોવું, સરળ સામાન્ય જનની માફક ભૂમિ-આસને પલાંઠી વાળીને બેસવું અને કાઠિયાવાડી ગુજરાતી મિશ્રિત અમેરિકન અંગ્રેજી ભાષામાં ‘ધર્મ અને વિજ્ઞાન’ એવા વિષય પર ધર્મ પરના આદર સાથે અને વિજ્ઞાન પરના ઝોક સાથેનું તેમનું પ્રવચન એ એક લાંબા સમયની યાદગાર ક્ષણોનું નિર્માણ હતું.

ડૉ. સામ પિત્રોડાના ઉદ્ઘાટન-વક્તવ્ય પછી સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-૧ ‘કવિકર્મપ્રતિષ્ઠા અને કાવ્યપાઠ’ બેઠકનો આરંભ થયો. ‘જલન માતરીની કવિતા’ વિષય પર શ્રી ચિનુ મોદીએ વક્તવ્ય આપ્યું. ત્યાર પછી શ્રી જલન માતરીએ પોતાની ગઝલોનું પઠન કર્યું હતું. ‘દલપત પઢિયારની કવિતા’ વિષય પર શ્રી સંજુ વાળાએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ત્યાર પછી શ્રી દલપત પઢિયારે કાવ્યપઠન કર્યું હતું. દલપત પઢિયારે ત્રણ રચનાઓ ગાઈને રજૂ કરી હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી વિનોદ જોશીએ કર્યું હતું.

સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-૨ ‘સાહિત્ય અને લોકપ્રિયતા’ બેઠકનો આરંભ બપોરે ૩.૩૦ વાગે થયો હતો. બેઠકનું સંચાલન શ્રી મનોજ શુક્લએ કર્યું હતું. ‘સામાજિક નિસબત અને લોકપ્રિય સાહિત્ય’ વિષય પર શ્રી શરદ ઠાકરે ભાવાર્દ વાણીમાં રજૂઆત કરી હતી. ત્યારબાદ ‘યુવા ચેતના અને લોકપ્રિય સાહિત્ય’ વિષય પર શ્રી જય વસાવડાએ તેમની જોશપૂર્ણ ભાષામાં વક્તવ્ય આપ્યું હતું. પછીના વક્તા શ્રી કાજલ ઓઝા-વેદએ ‘નારી સંવેદના અને લોકપ્રિય સાહિત્ય’ વિષય પર આધુનિક નારીસહજ સભાનતા સાથે નારી-સંવેદનાની સૂક્ષ્મ સમસ્યાઓને ખોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમણે પોતે ફેમિનિસ્ટ નથી પરંતુ નારીસંવેદના, નારીઅધિકાર અંગે સભાન છે તેવી ઓળખ આપવાનો પ્રયત્ન ઘૂંટી ઘૂંટીને કર્યો હતો. સમગ્ર શ્રોતાસમૂહે એક ચિત્તે આખી બેઠક માણી હતી.

તા. ૦૪-૦૪-૨૦૧૨ સવારે ૯.૦૦ કલાકે સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-૩ ‘લોકસાહિત્યના ધૂળધોયા’ બેઠક શ્રી હસુ યાજ્ઞિકના સંચાલન તળે આરંભાઈ હતી. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી, કમલ મહેતા અને વસંત ગઢવી. તેઓએ અનુક્રમે ‘ઝવેરચંદ મેઘાણી’, ‘દુલેરાય કારાણી’ અને ‘જયમલ્લ પરમાર’ના લોકસાહિત્ય-સંશોધનકાર્ય પર વિગતે પ્રકાશ ફેંક્યો હતો.

બપોરે ૩.૩૦ કલાકે સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-૪ ‘સર્જકનું જનપદ’ બેઠકના સંચાલક હતા શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી ભરત મહેતા, કાનજી પટેલ અને રઘુવીર ચૌધરી. તેઓએ અનુક્રમે કાનજી પટેલ, રઘુવીર ચૌધરી અને પન્નાલાલ પટેલનાં સર્જનકાર્યને વિષયના પરિપ્રેક્ષમાં બિરદાવ્યાં હતાં.

તા. ૦૫-૦૪-૨૦૧૨ સવારે ૯.૦૦ કલાકે સાહિત્યસંગોષ્ઠિ-૫ ‘કાવ્યમીમાંસા’ બેઠકનો પ્રારંભ થયો હતો. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી વિજય પંડ્યાએ સંભાળ્યું હતું. કાવ્યમીમાંસાની ત્રણ મહત્ત્વની વિચારધારાઓ – ‘કવિતા અને વકોક્તિ’, ‘કવિતા અને

ધ્વનિ' અને 'કવિતા અને રસ' વિશે સર્વશ્રી વિનોદ અધ્વર્યુ, રમેશ શુક્લ તથા વિનોદ જોશીએ અનુક્રમે વાત કરી હતી. ગંભીર પ્રકારની કાવ્યમીમાંસાને સરળ રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન સૌ વક્તાઓએ કર્યો હતો.

બપોરે ૪.૦૦ કલાકે 'કાવ્યાયન'ની બેઠકમાં સાત કવિઓએ સ્વરચિત કૃતિઓના પઠન દ્વારા શ્રોતાસમૂહને કાવ્યરસમાં તરબોળ કર્યા હતા. સંચાલન શ્રી પ્રદીપ રાવલ 'સુમિરન' દ્વારા થયું હતું. શ્રી હરીશ વટાવવાળાએ એક તકે પૂ. બાપુ સાથે સીધો કાવ્યસંવાદ સાધ્યો હતો. મીરા આસિફ અને હરકિસન જોશી ભાવકોની પ્રગટ દાદ મેળવી શક્યા હતા.

તા. ૩, ૪, ૫ ત્રણે દિવસ તલગાજરડા ખાતે રાત્રે સંગીત-નૃત્ય મહોત્સવમાં અનુક્રમે સુશ્રી એન. રાજમ તથા સુશ્રી રાગિની શંકરનું વાયોલિન-વાદન, દર્પણ ડાન્સ એકેડેમી અમદાવાદના બાળકલાકારોની નૃત્યનાટિકા 'એકત્વ' અને પંડિત રાજન-સાજન મિશ્રાનું કંઠ્ય શાસ્ત્રીય ગાયન રજૂ થયાં હતાં. એશા અને આહના (હેમામાલિનીની પુત્રીઓ)નાં નૃત્યોનું આકર્ષણ વિશેષ હતું.

તા. ૦૬-૦૪-૨૦૧૨ સવારે ૮.૦૦ કલાકે એવોર્ડ અર્પણવિધિ તથા પૂ. મોરારિબાપુનું પ્રાસંગિક પ્રવચન સંપન્ન થયાં હતાં. શ્રી અમિત અંબાલાલને ચિત્રકલાની આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં કેલાસ લલિતકલા એવોર્ડ અર્પણ થયો હતો. ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં સર્વશ્રી મ. ઉસ્તાદ સુલતાનખાં, પંડિત અનિન્દો ચેટરજી, સુશ્રી મૃણાલિની સારાભાઈ તથા પં. રાજન-સાજન મિશ્રાને હનુમંત એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. અભિનયક્ષેત્રે આજીવન સેવાના ઉપલક્ષ્યમાં નટરાજ એવોર્ડ સર્વશ્રી બાલકૃષ્ણ નિમ્બાર્ક, વિનોદ નાગપાલ, માર્કન્ડ ભટ્ટ તથા વહીદા રહેમાનને અર્પણ થયા હતા.

પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપતાં પૂ. બાપુએ સૌ પ્રતિ આભારની લાગણી સાથે હનુમાન ચાલીસા અને હનુમાનજી મહારાજ સંદર્ભે સાહિત્યના વિવિધ રસોની વાત કરી હતી. ત્રણેય દિવસ દરમિયાન પ્રત્યેક વક્તા અને વિશેષ મહાનુભાવોનું પૂ. બાપુ દ્વારા સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. એવોર્ડ અર્પણવિધિમાં ઉપસ્થિત શ્રી શક્તિસિંહ ગોહિલનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. અસ્મિતાપર્વ એટલે આનંદપર્વ.

પરિષદ-પાથેય

સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

મે માસમાં બે મહત્ત્વના મોટા કાર્યક્રમોનું આયોજન થયું. એક પરિષદમાં અને બીજો પરિષદ બહાર. બંનેમાં પરિષદની સક્રિય ભૂમિકા રહી છે.

પરિષદમાં રવીન્દ્ર મહોત્સવ ઊજવાયો. ભારત સરકારના સાંસ્કૃતિક વિભાગની આર્થિક સહાયથી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે આ કાર્યક્રમ થયો. મે માસનું પહેલું અઠવાડિયું રવીન્દ્રમય પસાર થયું. રવીન્દ્રનાથ પરિષદના અધિવેશનમાં ૧૯૨૦માં ઉપસ્થિત રહેલા એ વાતનું સહજ સ્મરણ કરવું ગમે છે. આપણા મહોત્સવમાં હવે રવીન્દ્રનાથની ચેતનાનો જાણે સ્પર્શ વર્તાશે. એમનાં કાવ્યો, નાટક, નવલકથાઓનો સ્વાધ્યાય થયો. ગુજરાતી ભાષામાં રવીન્દ્રનાથના અનુવાદિત સાહિત્યનો એક સંચય, ઉપરાંત તેમના પર ગુજરાતી ભાષામાં થયેલી વિવેચનાનો એક ગ્રંથ પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. આમ, બે વધુ ગ્રંથો હવે રવીન્દ્રનાથના સંદર્ભે ઉપલબ્ધ બન્યા છે તેનો આનંદ છે.

સાહિત્ય – સાહિત્યકારોના આવા ઉત્સવો જાણે આપણામાં સમયે- સમયે પ્રાણ પૂરતા હોય એવું લાગે છે. એ ભવ્ય અને ઠોસ ભૂતકાળને યાદ કરીને વાસ્તવમાં આપણે વર્તમાનને સુદૃઢ કરતા હોઈએ છીએ.

બીજો મહત્ત્વનો પ્રસંગ છે, અમદાવાદનો રાષ્ટ્રીય પુસ્તક-મેળો. અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનને કલાપ્રેમી મેયર શ્રી અક્ષિત વોરા અને સાહિત્યપ્રેમી કમિશ્નર શ્રી ગુરુપ્રસાદ મહાપાત્ર સાંપડ્યા છે તેથી શહેરનો હવે સર્વાંગી વિકાસ થઈ રહ્યો છે. શ્રી અક્ષિત વોરા પોતે ગીત-સંગીતના જાણકાર અને સારા ગાયક છે. જ્યારે મહાપાત્રસાહેબના પિતાશ્રી ઓડિયા ભાષાના મહત્ત્વના સાહિત્યકાર છે. એ બંને અધિકારીઓની દીર્ઘદષ્ટિના ફળસ્વરૂપ હવે અમદાવાદમાં દર વર્ષે રાષ્ટ્રીય પુસ્તક-મેળો યોજાશે. આ ચીલો શહેરને પૂરક એવો પ્રાણ પૂરો પાડશે. આ પુસ્તક-મેળામાં પણ પરિષદે સક્રિય ભૂમિકા અદા કરી છે. ખરેખર તો અમદાવાદ શહેરને સાહિત્યના એક કાયમી મ્યુઝિયમની પણ જરૂર છે.

આપણા સમર્થ સાહિત્યકાર શ્રી પન્નાલાલ પટેલની જન્મશતાબ્દીનું વર્ષ ચાલી રહ્યું છે. ગુજરાતમાં અનેક સ્થળે આ અવસરે વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન થતું રહે છે, એ તો સારું જ છે પરંતુ એક એવો વિચાર પણ આવે છે કે, શું આપણે સૌ ભેગા મળી આવા મહાન સર્જકોનો પરિચય કાયમી ધોરણે નવી પેઢીને થતો રહે એવું કશું ન કરી શકીએ ? પરિષદ આવા વિચારોને સાકાર કરવા તત્પર છે.

– અસ્તુ
રાજેન્દ્ર પટેલ

અનુવાદ-અભિમુખતા

તા. ૧૦-૪-૧૨ની 'અનુવાદ-અભિમુખતા'ની બેઠકમાં શ્રી. હરીશ ખત્રીએ અનુવાદ માત્ર શાબ્દિક અનુવાદ નથી, પરંતુ મૂળ ભાષામાં લેખક જે કહેવા માંગે છે તે મારે મારી ભાષા (અનુવાદની ભાષામાં) કહેવો હોય તો કઈ રીતે કહું ? તે માટે તેમણે સર્ગસૂત્રતા જળવાઈ રહે અને વિષયની જાણકારી હોવી જોઈએ, તે બાબત પર ભાર મૂક્યો હતો. ત્યાર બાદ તેમણે સીમોન દ બોવારની આત્મકથાત્મક નવલકથા 'A very easy death'ના જુદીજુદી વ્યક્તિઓ દ્વારા થયેલા બે અનુવાદમાંથી મૂળ સાથે થોડું પઠન કર્યું હતું. એકમાં તો આખેઆખા વાક્યોના અર્થ બિલકુલ બદલાઈ જતા હતા. ત્યારે પ્રશ્ન થયો કે આવા અનુવાદ વાચકો માટે કેટલા ઉપયોગી ? કે ઊલટું સારા પુસ્તક પ્રત્યે વાચકને અણગમો ઉપજાવે ? આવા અનુવાદોની નૈતિક જવાબદારી કોની - અનુવાદકની કે પ્રકાશકની ? ત્યાર બાદ તેમણે પોતે કરેલા અનુવાદના પુસ્તકમાંથી પઠન કર્યું અને આ કાર્યમાં કેટલું exploitation થાય છે તેની પણ વાત કરી.

- રૂપા શેઠ

વિવેચન વ્યાખ્યાનશ્રેણી

શ્રી ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત 'વિવેચન વ્યાખ્યાનશ્રેણી'નું પહેલું વ્યાખ્યાન તા. ૭-૩-૨૦૧૨ના રોજ શ્રી બિપિન પટેલે 'મિલ્કાન કુંદેરા : નવલકથા' વિશે આપ્યું હતું. તેમણે વક્તવ્યમાં મિલ્કાન કુંદેરાની વિવેચક તરીકેની વિશિષ્ટતાઓ તારવી આપી હતી. નવલકથાના સ્વરૂપ, આધુનિકતા, જ્ઞાનની શોધ જેવા મુદ્દાઓ તથા અન્ના કેરિના, ડોન ક્રિસ્ટો, એમા બોવરી વગેરે નવલકથા વિશેના વિચારો તેમ જ જે તે નવલકથાઓના સમયને પણ તપસ્યો હતો.

ગ્રંથ સાથે ગોઠડી

તા. ૧૩-૪-૨૦૧૨ના રોજ લતાબહેન હિરાણીએ ખાર્વિંદ હુસેની કૃત નવલકથા 'ધ કાઈટ રનર'નો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. તેમણે પુસ્તકની મુદ્દાસર અને રસપ્રદ ચર્ચા કરી હતી.

પાક્ષિકી

તા. ૫-૪-૨૦૧૨ના રોજ શ્રી નયનાબહેન ડેલીવાળાએ નરવણેકૃત મરાઠી વાર્તા 'એક ઉંમરનું ઝાડ'નું પઠન કર્યું હતું. તા. ૧૯-૪-૨૦૧૨ના રોજ શ્રી દક્ષાબહેન પટેલે હિન્દી લેખક નંદ ભારદ્વાજની 'દૂસરી ઔરત'નું તેમણે કરેલી અનુવાદિત વાર્તા 'બીજી સ્ત્રી'નું પઠન કર્યું હતું.

નવોદિત સર્જક સાથે સંવાદ

તા. ૨૧-૪-૨૦૧૨ના રોજ ધ્વનિલ પારેખની ઉપસ્થિતિમાં નવોદિત સર્જકોએ અપ્રકાશિત કૃતિઓનું પઠન કર્યું હતું.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત તા. ૨૬-૩-૨૦૧૨ના રોજ શ્રી ધીરુભાઈ પરીખે યહૂદી કવિ પૉલ સેલાન વિશેના ત્રીજા વ્યાખ્યાનમાં ત્રણ કાવ્યો (૧) Your (૨) Obstrutive Tomorrow (૩) Time's eyeનો સુંદર આસ્વાદ કરાવ્યો હતો.

નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર હસ્તક શ્રી બી.કે. મજુમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી અંતર્ગત નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે નવોદિત લેખકો/લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૫૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઈપકોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૦-૬-૨૦૧૨ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું – પ્રકાશન મંત્રીશ્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી માન્ય પત્રકારત્વ અને અનુવાદના અભ્યાસક્રમ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા ગુજરાત યુનિવર્સિટી માન્ય છ-માસિક પત્રકારત્વ અને અનુવાદના પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ વર્ગોનું સત્ર ૧૫ જૂન, ૨૦૧૨થી શરૂ થશે. અભ્યાસક્રમમાં જોડાવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓએ તાત્કાલિક સંપર્ક કરવો. વહેલા તે પહેલાના ધોરણે પ્રવેશ અપાશે. વર્ગો સોમવાર અને મંગળવારે સાંજના ૫.૦૦થી ૭.૦૦ના સમય દરમિયાન લેવાશે.

પ્રવેશ માટેની યોગ્યતા : કોઈ પણ વિદ્યાશાખામાં સ્નાતક (બી.એ.) સંપર્કસૂત્ર કાર્યાલય (૦૭૯) ૨૬૫૮૭૯૪૭ શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ભાવસાર (મો.) ૯૫૩૭૬૭૧૦૭૩ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સની પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ પો.બો. નં. ૪૦૬૦

‘માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ’

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત સંવર્ધન કેન્દ્ર અને ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા ‘માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર’ અભ્યાસક્રમનું આયોજન તા. ૨૫-૬-૨૦૧૨થી ૧૮-૭-૨૦૧૨ દરમિયાન કરવામાં આવ્યું છે. એકવીસ દિવસના આ અભ્યાસક્રમમાં શ્રવણકૌશલ, વાક્યકૌશલ, વાચનકૌશલ તથા લેખનકૌશલની સજ્જતા કેળવાય તે અભિગમથી વિવિધ

વ્યાખ્યાનો યોજવામાં આવે છે, જેમાં કોઈ પણ ભાષારસિક-ભાષાજિજ્ઞાસુ વયભેદ કે વ્યવસાયભેદ વગર જોડાઈ શકે છે. તેની ફી ૩૦૦/- રૂપિયા રાખવામાં આવી છે. વર્ગોનો સમય સાંજે ૫.૦૦થી ૬.૩૦ (સોમવારથી શનિવાર) રહેશે. રસ ધરાવનારે પરિષદ કાર્યાલયમાં ૫ જૂન, ૨૦૧૨ સુધીમાં ફોર્મ ફી ભરી જવા વિનંતી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે લેખિકા ગોષ્ઠિ યોજાઈ

સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત તા. ૯-૪-૨૦૧૨ના રોજ લેખિકા ગોષ્ઠિ યોજાઈ હતી. બેઠકના પ્રારંભે સંયોજક પારુલ દેસાઈએ તા. ૭-૪-૨૦૧૨ના રોજ નિધન પામેલ કવયિત્રી સ્વ. ગીતાબહેન પરીખની વાત કરી હતી. ઉપસ્થિત બહેનોએ સ્વ. ગીતાબહેનને શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવી હતી. સાહિત્યસર્જન-ખાસ કરીને કવિતા, ‘અભિરુચિ’ વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં તે ખૂબ સક્રિય રહ્યાં હતાં. એમના ‘રસ્તો’ કાવ્યનું પારુલ દેસાઈએ પઠન કર્યું હતું. બેઠકમાં ઉર્વશી શાહે હળવી શૈલીએ વાર્તા ‘સોયદોરો’, સુધા મહેતાએ ‘મારું બાળપણ’ કાવ્ય, ડૉ. અલકા શાહે પોતાને ગમતી કવિતા અને પ્રજ્ઞા પટેલે ‘તરુણ વય’ વિષયક લેખનું વાંચન કર્યું હતું. મે મહિનામાં ‘લેખિની’ સંસ્થાના સહયોગથી મુંબઈ ખાતે યોજાનાર દ્વિદિવસીય અનુવાદ કળા વિષયક કાર્યશાળાની માહિતી આપવામાં આવી હતી.

– પ્રજ્ઞા પટેલ

જેલોમાં વિશિષ્ટ સાહિત્યિક કાર્યક્રમો

તા. ૧૪-૪-૧૨ના રોજ શ્રી કમલેશ પટેલે મોડાસા સભ જેલમાં શ્રી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર વ્યાખ્યાન

તા. ૧૬-૪-૧૨ના રોજ અમદાવાદ મધ્યસ્થ જેલમાં કવિસંમેલન શ્રી ચિનુભાઈ મોદી, શ્રી કમલેશ રાવલ, ચંદ્રેશ મકવાણા, વિનાયક રાવલ

તા. ૨૧-૪-૧૨ સુરેન્દ્રનગર સભ જેલમાં લોકવાર્તા

તા. ૨૧-૪-૧૨ ભાવનગર જિલ્લા જેલ યુવા કવિમિલન શ્રી અજય પાઠક, પરેશ કલસરીયા, શ્રી અલ્પેશ કલસરીયા, શ્રી રાજીવ ભટ્ટ દક્ષરાજ, અભિજિત પંડ્યા અને ગૌરાંગ પટ્ટણી, ભરત યુ. વાળા (દાસ ભરતજી)

તા. ૨૧-૪-૧૨ વડોદરા મધ્યસ્થ જેલમાં બાળ મનોરંજન પ્રવૃત્તિ

તા. ૨૨-૪-૧૨ ભરૂચ સભ જેલમાં દલપતરામનું નાટક મિથ્યાભિમાનનો પરિચય અને નિર્દેશક શ્રી જયેન્દ્ર ચૌહાણ અને મીનળ દવે

તા. ૨૯-૪-૧૨ જૂનાગઢ જિલ્લા જેલ કવયિત્રીમિલન (મહિલા કવિસંમેલન)નું આયોજન કરેલ છે.

– ગંગારામ વાઘેલા

સંદર્ભ સહાયકો જોઈએ છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક.વા. સ્વાધ્યાયમંદિર માટે સંદર્ભ સહાયકો જોઈએ છે. ગુજરાતીમાં સ્નાતક/અનુસ્નાતક પદવી ધરાવતા, ભાષાની ચોકસાઈવાળા તેમ જ ગુજરાતીમાં કંપોઝ કરવાની તાલીમ પામેલાઓએ ૨૦ દિવસમાં અરજી કરવી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

માતૃભાષા પ્રબોધ

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૨૧ ફેબ્રુઆરી 'વિશ્વ માતૃભાષા દિન'ના રોજ 'માતૃભાષા ભાષાપ્રબોધ' પત્રિકાનું વિમોચન થયું. આ પત્રિકાના વર્ષમાં ચાર અંક પ્રગટ થશે. જેની વિગતો નીચે પ્રમાણે છે. 'માતૃભાષાપ્રબોધ' : સં. પિંકી યજ્ઞેશ પંડ્યા વાર્ષિક લવાજમ : ૬૦/- રૂપિયા, છૂટક નકલ : ૨૦/- રૂપિયા 'માતૃભાષાપ્રબોધ'નું લવાજમ ભરવા અથવા નકલ મેળવવા માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો સંપર્ક સાધવો.

શ્રદ્ધાંજલિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત ટાઈમ્સ (અમેરિકા) ગુજરાત દૈનિક અખબાર સંઘ, ગુજરાત પત્રકાર સંઘ, ગુજરાત મિડીયા ક્લબ, નિરીક્ષક, ઓપિનિયન વગેરેના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૭-૪-૨૦૧૨ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવનમાં તુષાર ભટ્ટનો શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણનો કાર્યક્રમ યોજાયો. સર્વશ્રી રઘુવીર ચૌધરી, સનત મહેતા, પ્રકાશ ન શાહ, યશવન્ત મહેતા, પ્રબોધ જોશી, રાસબિહારી દેસાઈ, રમેશ તન્ના વગેરેએ સત્વશીલ, નિષ્ઠાવાન સમાજને પ્રતિબદ્ધ, અગ્રગણ્ય પત્રકાર, તંત્રી અને લેખક તુષાર ભટ્ટને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી હતી.

ગીતાબહેન પરીખનું અવસાન

ગીતાબહેન પરીખનું તા. ૭-૪-૨૦૧૨ના રોજ અવસાન થયું છે ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે તેમનું મહત્વનું પ્રદાન છે. તેમણે 'પૂર્વી' અને 'ભીનાશ' બે કવિતાસંગ્રહો આપ્યા છે. તેમજ 'સિત્તેર ગુજરાતી કવયિત્રીઓ' તેમનું સંપાદન છે. સ્વ. ગીતાબહેન પરીખને હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ.

“ગંગાબહેન પટેલ સારસ્વત સન્માન”

પ્રગતિમિત્ર મંડળ બોરિવલી-કાંદિવલીના ઉપક્રમે અને ‘અક્ષરા’ના સહયોગથી વડોદરામાં લોકસેવા મંડળના પ્રમુખ શ્રી મનુભાઈ પટેલની અધ્યક્ષતામાં શ્રી મીરાંબહેન ભટ્ટને ૨૦૧૨ના વર્ષનું ‘ગંગાબહેન પટેલ સારસ્વત સન્માન’ અર્પણ કરવાનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. પ્રગતિમંડળના પ્રમુખ અનંતભાઈએ પ્રાસંગિક પ્રવચન કર્યું હતું. શ્રી જગદીશ શાહે મીરાંબહેનનો પરિચય આપ્યો હતો. સુધાબહેન પંડ્યાએ કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ દ્વારા વિવિધ એવોર્ડ અર્પણ

જેમાં શ્રીમતી મણિ દેવર્ષિ શ્રેષ્ઠ પત્રકારત્વ એવોર્ડ ડૉ. પી.જી. જ્યોતિકરના વતી તેમના પુત્રને, શ્રી ઈબ્રાહીમ મોહમ્મદ સરવૈયા એવોર્ડ શ્રી બી. કેશર શિવમને, શ્રી ઈબ્રાહીમ વલી મોહમ્મદ મહેતર એવોર્ડ પ્રો. કાન્તિ માલસતરને, શ્રી ચીમનભાઈ સોમાભાઈ પટેલ એવોર્ડ શ્રી મધુકાન્ત કલ્પિતને, શ્રીમતી લીલાવતી ચીમનલાલ મહેતા એવોર્ડ શ્રી ભી. ન. વણકરને, શ્રી ચીમનલાલ કરશનદાસ મહેતા એવોર્ડ શ્રી કાન્તિલાલ પરમારને, શ્રીમતી કાન્તાબહેન નાથાલાલ શાહ એવોર્ડ પો. ડૉ. મનસુખ ગાયજનને, શ્રી નાથાલાલ અમથાલાલ શાહ એવોર્ડ ડૉ. ગિરીશ રોહિતને ઉપસ્થિત મહાનુભાવોને હસ્તે અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. અધ્યક્ષ પ્રકાશ ન. શાહ, ઉદ્ઘાટક ડૉ. પી.ડી. વાઘેલા અને અતિથિ વિ. ડૉ. રંજન પ્રિયદર્શી અને ડૉ. રતિલાલ રોકડ હતા.

સમકાલીન કથાસાહિત્યમાં ‘આધુનિક યુગબોધનું પ્રતિફલન’

વિષય પર નેશનલ સેમિનાર

શ્રી એસ.ડી. પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ સી.એમ. પટેલ કોમર્સ કોલેજ, આંકલાવ અને હિન્દી સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘સમકાલીન કથાસાહિત્યમાં આધુનિક યુગબોધનું પ્રતિફલન’ વિષય પર તા. ૩-૪- ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૨ રોજ નેશનલ સેમિનાર યોજાઈ ગયો. આ સેમિનારમાં વિવિધ યુનિવર્સિટીમાંથી સર્વશ્રી મૈત્રેયી પુષ્પા, વિજયકુમાર, પ્રીતિ સાગર, દયાશંકર ત્રિપાઠી, આલોક ગુપ્ત, ભરત મહેતા, શન્નો પાન્ડે, અને માણેક મૃગેશે વિવિધ વિષયો પર વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં. કોલેજના પ્રિ. ડૉ. કિશોરસિંહ રાવે ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. જેમાં વિવિધ કોલેજોમાંથી આવેલ ચર્ચકોએ ઉપરોક્ત વિષયને ધ્યાનમાં રાખી અભ્યાસ પેપરો રજૂ કર્યાં હતાં.

જાણીતા સર્જક શ્રી મોહન પરમારને ‘જયંત ખત્રી – બકુલેશ’ એવોર્ડ

જયંત ખત્રી સ્મારક સાહિત્ય સભા ‘સંસ્મૃતિ’એ ટૂંકી વાર્તા ક્ષેત્રે જાણીતા સર્જક ડૉ. મોહન પરમારને તા. ૧૭-૪-૨૦૧૨ના રોજ ભુજમાં ‘જયંત ખત્રી-બકુલેશ’ એવોર્ડ અર્પણ કર્યો હતો. ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતાએ મોહન પરમારનો પરિચય આપી, તેમની વાર્તાઓની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી હતી. એવોર્ડ સન્માનિત ડૉ. મોહન પરમારે સામાન્ય રીતે અપાતા પ્રતિભાવનો ચીલો ચાતરીને ડૉ. જયંત ખત્રી અને બકુલેશની વાર્તાઓ વિશે વિસ્તૃત છણાવટ કરી હતી. મોહન પરમારને હાર્દિક અભિનંદન.

પ્રબોધ ર. જોશીના કાવ્યસંગ્રહનું વિમોચન

ઈમેજ પબ્લિકેશન્સના ઉપક્રમે કવિ અને ઉદ્દેશ સામયિકના તંત્રી પ્રબોધ ર. જોશીના ‘...પાછો ઉઘાડ નીકળ્યો આ’ કાવ્યસંગ્રહનું વિમોચન અમદાવાદમાં સ્પોર્ટ્સ ક્લબમાં ૧૪ એપ્રિલના રોજ થયું હતું. આ બીજા કાવ્યસંગ્રહમાં કવિ પ્રબોધ ર. જોશીની મે, ૨૦૦૩થી ઓક્ટોબર ૨૦૧૧ સુધીમાં લખાયેલી રચનાઓમાં સંગ્રહસ્થ થઈ છે. પ્રકાશન નિમિત્તે ‘કવિતાનો આનંદ’ શીર્ષક હેઠળ યોજાયેલ કવિસંમેલનમાં અંકિત ત્રિવેદીના સંચાલનમાં ચિનુ મોદી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, માધવ રામાનુજ, યોગેશ જોષી, રાજેન્દ્ર શુક્લ, રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’, હર્ષદ ત્રિવેદી, પ્રબોધ ર. જોશી અને સુરેશ દલાલે સ્વરચિત કાવ્યોનું પઠન કર્યું હતું.

સચ્ચિદાનંદ સન્માન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને, સ્વામી સચ્ચિદાનંદ ટ્રસ્ટી, દંતાલી દ્વારા, જેમણે સાહિત્યસર્જન વડે સમાજમાં મૂલ્યનિષ્ઠા કેળવવા સત્ત્વશીલ પ્રદાન કર્યું હોય તેવા સાહિત્યકારો પૈકીના પ્રતિવર્ષ એક સાહિત્યકારને સ્મૃતિચિહ્ન તથા રૂ.૨૫,૦૦૦ રૂપિયાથી સચ્ચિદાનંદ સન્માન આપવામાં આવે છે તે અંતર્ગત ૨૦૧૦નું આ સન્માન શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠને અને ૨૦૧૧નું સન્માન શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરને આપવાનું ઠરાવ્યું છે. બંને સારસ્વતીને અભિનંદન.

પત્રસેતુ

આજે ‘પરબ’ના પાછલા ત્રણ-ચાર અંકોનાં પાનાં ફેરવતો હતો, ત્યારે ડિસે. ૧૧માં મુ. ઢાંકીસાહેબનો ફોટો જોયો અને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકના અનુસંધાને તમારી ‘આ (એ) ક્ષણે’ જોડાઈ ગયો. તમારી આનંદચેતનામાં ચન્દ્રકનાં તમને થયેલ અનેકવિધ દર્શનથી શરૂ કરી, ઢાંકીસાહેબમાં નાદ બ્રહ્મનાં અનેક વિવર્ત કેવાં ઢંકાયેલાં છે અને તેના ઉઘાડનો આલોક અને શ્રુતિ સમગ્ર ભારતીય સંગીતની વિભિન્ન પ્રશાખાઓને ઉદ્ભાસિત કરતાં ‘અંતિમ બિંદુની નિર્વિકલ્પતામાં તિરોભૂત થઈ જાય છે.’ એ જોયું. એ ઢાંકીસાહેબના ચેતના-પ્રસાદના તમે સાચા વિતરક.

‘સપ્તક’નાં અવતરણો ઉત્તમ ! સર્જનાત્મક નિબંધો, લેખો વગેરે ‘શનિમેખલા’માંનાં અવતરણો એ કોઈ નોખી માટીના સર્જકની યાદ આપે છે. તમે ખરા સંશોધક.

ઈશ્વરભાઈ પટેલ

□

કવિ પ્રહ્લાદ પારેખની કાવ્ય-ચેતનામાં રસબસ થઈને તમે સંપાદકીય લેખ લખ્યો છે. કવિની સૌંદર્યચેતનાના એના શબ્દના રણકારનાં લગભગ તમામ પાસાંઓને તમે સુંદર રીતે ઉઘાડી આપ્યાં છે. આ સંપાદકીય આસ્વાદલેખોમાં પ્રવેશવા માટેની મઘમઘતી કેડી છે. અભિનંદન આપવા અને આનંદ વ્યક્ત કરવા આ પત્ર. અંક એકંદરે ખૂબ જ સુંદર થયો છે.

રમણીક સોમેશ્વર

□

જત જણાવવાનું કે માર્યના ‘પરબ’માં જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિષદના અહેવાલમાં વિગતદોષ છે. જે પરત્વે આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. સાચી વિગત નીચે મુજબ છે.

સ્વ. મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલોના ડૉ. સલીમ પટ્ટીવાલાએ કરેલા ઉર્દૂ અનુવાદોનું વિમોચન શ્રી ભોળાભાઈ પટેલને હસ્તે થયું આ પ્રસંગે શ્રીમતી પૂર્ણિમાબહેન ખંડેરિયાએ ડૉ. સલીમ પટ્ટીવાલાનું શાલ ઓઢાડી અભિવાદન કર્યું અને ડૉ. સલીમે એક ગઝલનું પઠન કર્યું હતું.

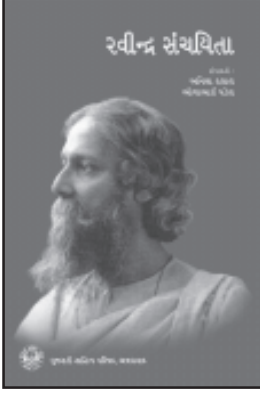
આ સરતચૂકની નોંધ લેવા વિનંતી.

આભાર સાથે

આપનો

ઉર્વીશ વસાવડા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

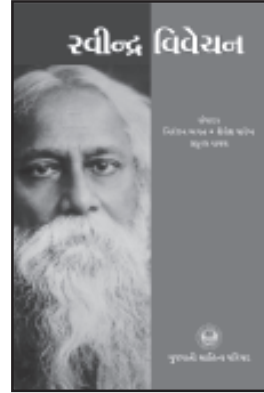
['રવીન્દ્ર સંચયિતા'] : સં. અનિલા દલાલ,
ભોળાભાઈ પટેલ, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું,
પૃ. ૩૪+૭૦૨, રૂ. ૪૬૦]

રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે અનિલા દલાલ અને ભોળાભાઈ પટેલે રવીન્દ્રનાથના સાહિત્યમાંથી એમની કૃતિઓ પસંદ કરીને આ સંગ્રહમાં મૂકી છે. રવીન્દ્ર સાહિત્ય ગુજરાતી વાચકોને સુલભ બને તે હેતુસર રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે શ્રી અનિલા દલાલ અને શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે રવીન્દ્ર

સાહિત્યમાંથી એમની કૃતિઓનું ચયન કરીને આ સંપાદન કર્યું છે. જે રવીન્દ્ર સાહિત્યના અભ્યાસીઓ અને રસિકોને ખપ લાગે તેવું છે. તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને પણ આ સંપાદનથી રવીન્દ્ર સાહિત્યનો પરિચય થશે.

['રવીન્દ્ર વિવેચન'] : સં. નિરંજન ભગત, શૈલેશ પારેખ, પ્રફુલ્લ રાવલ, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું,
પૃ. ૧૦+૩૦૨, રૂ. ૨૦૦]

રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે રવીન્દ્રનાથ વિશે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવારનવાર અભ્યાસીઓએ જે લખ્યું તેમાંથી ચયન કરીને આ 'રવીન્દ્ર વિવેચન' શ્રી નિરંજન ભગત, શ્રી શૈલેશ પારેખ અને શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સંપાદિત કર્યું છે. રવીન્દ્ર સાહિત્યને સમજવા અને માણવા માટે અહીં સંપાદિત થયેલા લેખો વાચકોને સહાયભૂત થશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

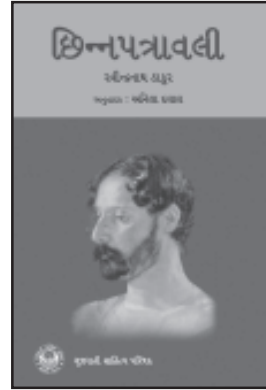
['મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્ર' : લે. ધીરુ પરીખ, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮+૮૮, રૂ. ૬૦]

ભોગીલાલ સાંડેસરા સ્વાધ્યાયપીઠ અંતર્ગત મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યના અભ્યાસી વિદ્વાન શ્રી ધીરુ પરીખે મધ્યકાલીન સાહિત્યના આધારે તેનું કાવ્યશાસ્ત્ર અહીં રજૂ કર્યું છે. મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્રનું આ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલું પ્રકાશન છે. જે કોલેજમાં સ્નાતક અનુસ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસકર્તા વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શનરૂપ બની રહેશે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યની વિવિધ કૃતિઓમાંથી ઉદાહરણો આપીને તેનું કાવ્યશાસ્ત્ર સ્પષ્ટ કરવાનો અહીં પ્રયાસ થયો છે.

['છિન્નપત્રાવલી' : અનુ. : અનિલા દલાલ, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૨૯૫, રૂ. ૨૪૦/-]

રવીન્દ્રનાથના વિશાળ સાહિત્યમાં એમનું પત્રસાહિત્ય અમૂલ્ય છે. સહજ રીતે લખાયેલા આ પત્રોમાં પણ એમની સર્જનાત્મકતા દેખાય છે. મૂળ બંગાળીમાંથી આ પત્રો શ્રી અનિલા દલાલે અનુદિત કર્યા છે. તે પત્રોનું આ પુસ્તક રવીન્દ્ર સાહિત્યના રસિકોને આનંદ આપશે અને રવીન્દ્રનાથના વ્યક્તિત્વને પામવા માટે ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭